

Možnosti a meze výzkumu pohřebišť novokřtěnců na jižní Moravě z pohledu biologické antropologie, historie a religionistiky

Jana Valtrová¹ – Josef Unger² – Bronislav Chocholáč³ – Robin Pěnička² – Andrea Štěpánková¹ – Mikoláš Jurda² – Veronika Macháňová³ – Ondřej Kvarda² – Anna Juras⁴ – Kévin A. Salesse² – Maciej Chyleński⁴ – Nikola Koktavá² – Edvard Ehler⁵ – Nikola Nikolajová² – Ondřej Klíma² – Jakub Cigán¹ – Tomáš Mořkovský² – Miroslav Králík^{2*}

1 Ústav religionistiky, Filozofická fakulta, Masarykova univerzita

2 Ústav antropologie, Přírodovědecká fakulta, Masarykova univerzita

3 Historický ústav, Filozofická fakulta, Masarykova univerzita

4 Instytut Biologii i Ewolucji Człowieka, Wydział Biologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

5 Katedra biologie a environmentálních studií, Pedagogická fakulta, Univerzita Karlova

**Korespondenční autor*

Do redakce doručeno 27. října 2023; k publikaci přijato 5. prosince 2023

Článek vznikl v rámci řešení projektu „Mapování dynamiky novokřtěneckých komunit na Moravě v 16. a 17. století“ podpořeného programem Ministerstva kultury České republiky v rámci programu NAKI III, č. DH23P03OVV074. Projekt je zpracováván ve spolupráci tří pracovišť Masarykovy univerzity.

THE POSSIBILITIES AND LIMITS OF RESEARCH ON ANABAPTIST BURIAL SITES IN SOUTH MORAVIA FROM THE PERSPECTIVES OF BIOLOGICAL ANTHROPOLOGY, HISTORY AND RELIGIOUS STUDIES

ABSTRACT The study deals with the problem of identification and localization of Anabaptist burial sites in South Moravia using the knowledge of biological anthropology, history, and religious studies. The Anabaptists were an internally diverse religious current of the Reformation that emerged in the 1520s in areas with German-speaking populations. As a result of persecution by religiously major Catholic or Protestant authorities, they were migrating to Moravia since 1526, where they found refuge until the 1620s. The migration of German-speaking groups of Anabaptists and their temporary stay in Moravia in the 16th and 17th centuries are among the significant events of the early modern period in our country. The Anabaptists differed from the local population in their ethnic origin, language, way of life, and religious beliefs. They left a distinctive and still noticeable trace in Moravian culture. Very little information is available about their burial sites, graves, funerary traditions and human remains. In this article, we seek to summarize and confront information on the existing finds of skeletons and their inventories that might belong to one of the Anabaptist groups with historical records of their settlements or burial sites directly. In doing so, we also consider other minor religious groups whose presence in the area is documented by historical records. Comparison and identification of burial sites are hampered by incompleteness in all sources of records. For some settlements, we have historical records of burials, but we do not have archaeological reports of skeletons found to date. There are sketchy references to skeletons found associated with other sites, but more detailed archaeological reports are not available. The clear identification of skeletal remains as belonging to Anabaptists is challenging due to indistinct and non-specific nature of the funerary practices, the confessional diversity, and the relatively short time of the Anabaptists' stay in Moravia. Previous rescue archaeological efforts, which included unsystematic linear excavations and non-standard excavation conditions, have also played a role in the ambiguity of identification. Finally, if a larger number of skeletons are already involved and the funerary practices do not exclude the possibility that they are Anabaptists, the certainty is complicated by various incongruent ritual indicators (which, of course, may also be due to our limited knowledge about the actual diversity even within denominations) and other circumstances, such as the almost complete absence of objective dating. The sites mentioned in the article may belong to the Anabaptists, but the certainty established with the help of laboratory methods is currently available only for the burial site in Přibice (Brno-venkov district). The inventory of potential Anabaptist burial sites compiled here can serve as a starting point for verifying the origin of the persons buried there using modern natural science methods - analysis of ancient DNA and isotopes.

KEY WORDS Anabaptists; Hutterites; funerary practices; burial sites; skeletal remains; South Moravia

ABSTRAKT Studie je věnována problematice určení a lokalizace novokřtěneckých pohřebišť na jižní Moravě s využitím poznatků biologické antropologie, historie a religionistiky. Novokřtělci byli vnitřně rozmanitým náboženským proudem reformace, který vznikl ve 20. letech 16. století v oblastech s německy mluvícím obyvatelstvem. V důsledku perzekuce ze strany nábožensky majoritní, katolické, nebo protestantské vrchnosti, migrovali od roku 1526 na Moravu, kde našli svá útočiště až do 20. let 17. století. Migrace německy mluvících skupin novokřtělců a jejich dočasný pobyt na Moravě v 16. a 17. století patří k výrazným událostem raného novověku u nás. Novokřtělci se od místní populace odlišovali svým etnickým původem, jazykem, způsobem života a náboženským vyznáním. Zanechali výraznou a dosud patrnou stopu v moravské kultuře. O jejich pohřebním ritu, pohřbívání, pohřebišťích a kosterních souborech, které by s jistotou patřily novokřtělčům, je známo jen velmi málo. V tomto článku usilujeme o souhrn a konfrontaci informací o dosavadních nálezech skeletů a jejich inventáře, které by mohly patřit některé ze skupin novokřtělců, s historickými záznamy o jejich sídlech či přímo pohřebišťích. Zvažujeme přitom také další minoritní náboženské skupiny, jejichž přítomnost v dané lokalitě je doložena historickými prameny. Komparaci a identifikaci pohřebišť znesnadňuje neúplnost ve všech zdrojích evidence. U některých sídel máme historické záznamy o pohřebišťích, nemáme však archeologické zprávy o dosud nalezených skeletech. S jinými lokalitami jsou spojené kusé zmínky o nalezených skeletech, ale podrobnější archeologické zprávy nejsou k dispozici. Jednoznačnou identifikaci kosterních nálezů komplikuje nevýrazná a nespecifická povaha pohřebního ritu, konfesní pestrost a relativně krátký čas pobytu novokřtělců na Moravě. K nejasné identifikaci přispívají i minulé záchranné archeologické zásahy (nesystematické liniové odkryvy a „nestandardní“ okolnosti výkopů). Konečně, pokud už se jedná o větší počet skeletů a znaky pohřebního ritu nevylučují, že se jedná o novokřtělce, jistotu komplikují různé inkongruentní ukazatele ritu (což ovšem může být dáno i našimi omezenými představami o skutečné diverzitě i v rámci konfesi) a jiné okolnosti, například téměř úplná absence objektivního datování. Lokality uvedené v článku mohou patřit novokřtělčům, jistotu stanovenou s pomocí laboratorních metod však v současné době máme pouze o pohřebišťi v Přibicích (okres Brno-venkov). Zde sestavený soupis potenciálních pohřebišť novokřtělců může posloužit jako východisko pro ověření původu na nich pohřbených osob pomocí moderních přírodovědných metod – analýzy staré DNA a izotopů.

KLÍČOVÁ SLOVA novokřtělci; huterité; pohřební ritus; pohřebišť; kosterní pozůstatky; Jižní Morava

ÚVOD

Novokřtělci na Moravě v 16. a 17. století představovali specifickou skupinu obyvatel, která se od místní populace odlišovala svým etnickým původem, jazykem, způsobem života a náboženským vyznáním. Novokřtělci přicházeli na Moravu z různých oblastí s německy mluvícím obyvatelstvem, zejména Tyrolska, Bavorska, Hesenska, Vorarlberska či dnešního Švýcarska. Dosavadní bádání o novokřtělčích na území Moravy se zaměřilo zejména na historii jejich regionálního působení (Hrubý 1935; Slabý 1941; Rigasová 2014; Pajer 2006, 2018, 2021 aj.), náboženství a kulturu (Rothkegel 2007, 2008, 2010 aj.), keramickou produkci (Kalinová 2017; Pajer 2001, 2011) a také na otázky jejich vztahů s panovníkem a vrchností (Štěpánková 2023). Jen velmi omezené jsou však naše znalosti o novokřtělčích, ať už migrantech ze zemí svého původu, nebo jejich potomcích, z hlediska biologické antropologie. Přitom tento typ výzkumu může významně obohatit naše dosavadní poznání této populace, která na Moravě zanechala svou genetickou stopu a která má své potomky také v současných komunitách huteritů¹ v Kanadě a ve Spojených státech amerických.

Podle odhadu Jaroslava Pánka žilo na Moravě na počátku 17. století přibližně 20 000 novokřtělců (Pánek 1994, 252), což by tvořilo asi 2,7 až 2,9 % celkového počtu obyvatelstva markrabství. Rovněž odhady Jiřího Pajera se přiklání k počtu 20 000 (pouze huterité), případně 22 000 osob včetně příslušníků dalších novokřtěneckých konfesi (Pajer 2006, 64; Pajer 2021, 21). K obdobné, jen o něco málo vyšší hodnotě (25 000 jedinců) dospěl i Thomas Winkelbauer (Winkelbauer 2008, 214).

1 V textu užíváme v dosavadním bádání zavedené označení „huterité“ a „huterský“.

Revidovány tak byly starší, podstatně vyšší odhady Františka Kamenička (Kameníček 1905, 488) a Metoděje Zemka (Zemek 1980, 58), které počítaly až s 50 000 novokřtělci na Moravě, ale také o něco nižší hodnoty (15 000 až 20 000 osob) Františka Hrubého (Hrubý 1935, 70).

Novokřtělci se na Moravě postupně usazovali v řadě obcí, jejichž konečný počet zatím není přesně stanoven. Od staršího počtu 42 sídel určeného Hrubým (1935, 65) do dnešní doby narostl na více než sedm desítek postupně obývaných obcí (Zeman 1967, Pajer 2021). Některé byly osídleny s drobnými přestávkami po desetiletí, je tedy zřejmé, že jejich obyvatelé někde museli pohřbívát své zemřelé. Z důvodů odlišné víry však nebylo možné, aby byli novokřtělci pohřbeni do vysvěcené půdy na katolických hřbitovech. Byli tedy pohřbíváni na jiných místech, nevhodných k zemědělským účelům, nacházejících se v příznivé vzdálenosti od trvalého sídla, zpravidla na okraji obcí nebo na pozemcích (např. zahradách) uvnitř novokřtěneckého sídla. Mohlo se ale také jednat o hroby jednotlivé, jak bude zřejmé z dalšího textu.

Hroby a pohřebišť představují potenciálně velmi významný zdroj našeho poznání této populace, jak z hlediska biologické antropologie, tak z hlediska studia jejich dějin, kultury a náboženství. Identifikace hrobů a pohřebišť novokřtělců jako první krok k jejich systematickému výzkumu je ovšem složitá a vyžaduje kriticky zvážit řadu aspektů vycházejících z povahy daného vědního přístupu. V následujícím textu usilujeme o shrnutí dosavadních výzkumů provedených z hlediska biologické antropologie a jejich výsledků, které srovnáváme s poznatky historie a religionistiky založenými na písemných pramenech. Syntéza těchto přístupů a jejich poznatků umožní stanovit možnosti a meze zmíněných disciplín a určit potenciálně přínosný směr dalších výzkumů populace novokřtělců na Moravě.

NOVOKŘTĚNCI Z POHLEDU BIOLOGICKÉ ANTROPOLOGIE

Z hlediska biologické antropologie je základním předpokladem výzkumu přesná identifikace kosterních pozůstatků a jejich jednoznačné přiřazení k novokřtěnecké populaci. Jako určitý zdroj zejména genetických informací zde může sloužit současná populace huteritů žijících v Kanadě a Spojených státech amerických. Je třeba poznamenat, že dosavadní antropologické výzkumy se soustředily právě na tuto větev novokřtěnctví, tedy huterity, kteří se zformovali na Moravě ve 30. letech 16. století pod vedením tyrolského kazatele Jakoba Huttera. Avšak nejednalo se o jedinou novokřtěneckou skupinu, která zde byla přítomna, jak bude uvedeno níže. Jelikož však huterité jsou jedinou větví moravského novokřtěnctví, která přežila dodnes, její prominence v dosavadním antropologickém výzkumu je pochopitelná, neboť se zde nabízí srovnání charakteristik současné populace s pozůstatky té minulé. Tento přístup má však mnohá úskalí.

Z genetického hlediska dnešní huterité tvoří uzavřenou skupinu, izolovanou od majoritní populace a představují proto předmět zájmu genetického výzkumu. O biologických vlastnostech těchto lidí v počátcích formování jejich společenství na Moravě víme zatím velmi málo a totéž platí o jejich potenciálních rozdílech oproti místní moravské populaci.

Biologická antropologie studuje lidskou biologickou variabilitu (rozdíly mezi lidmi převážně v tělesných vlastnostech) a hledá její vysvětlení jak v interních faktorech, včetně lidského chování, tak i externích faktorech živého nebo neživého prostředí. Za interní faktory podstatné pro lidské biologické vlastnosti obvykle považujeme faktory genetické (rozdíly v DNA mezi lidmi), mezi externími vlivy se antropologie tradičně zaměřuje na silné vlivy přírodních podmínek, např. klima. Pro rozlišitelný efekt na biologické vlastnosti musí být rozdíly v těchto faktorech dostatečně velké. Společný africký původ všech lidí a drastická snížení velikosti lidské populace (efekt hrdla lahve, bottleneck effect) před mnoha sty tisíci lety (Hu et al. 2023; Gagneux et al. 1999) jsou pravděpodobně důvodem značné genetické homogenity celého našeho druhu ve funkčně podstatných adaptivních vlastnostech (např. chůze po dvou, fungování mozku, psychické vlastnosti, predispozice pro kulturu). Genetické rozdíly ve smyslu adaptací, tj. přizpůsobení souvisejících s faktory prostředí (genetické adaptace), jsou proto mezi lidskými skupinami celkem malé a lišíme se vzájemně jen v některých specifických vlastnostech a až se značnými rozdíly v působících faktorech (např. pigmentace kůže ve vztahu k UV záření). Velká většina genetických rozdílů mezi lidmi a lidskými skupinami vznikla z evolučního hlediska poměrně „nedávno“ (v posledních desítkách tisíc let), nachází se v nekódující části genomu (tj. v oblastech, na základě kterých nevznikají žádné proteiny těla) a tyto rozdíly jsou ovlivněny izolací skupin a genetickým driftem (Capocasa et al. 2013), tj. náhodnými změnami narůstajícími čistě s časem uplynulým od rozdělení srovnávaných linií.

O to významnější vliv na biologické vlastnosti člověka ovšem mohou mít různé faktory vyplývající ze sociálního uspořá-

dání a interakcí (rozdíly mezi sociálními vrstvami, zatížení spojené s různými povoláními, míra morbiditidy související se vzdělaností, rozdíly v hladinách hormonů v souvislosti s reprodukčními zvyklostmi aj.) a obecně kulturních rozdílů. Kultura, včetně náboženství nebo jazyka, může právě procesy reprodukční izolace či mísení populací významně ovlivňovat (Anagnostou et al. 2017). Z tohoto důvodu je biologická antropologie vždy a nutně biosociální či biokulturní.

Přistoupíme-li k moravským novokřtěncům z pohledu dnešní biologické antropologie, zásadní genetické rozdíly mezi příchozími novokřtěnci a místní moravskou populací v první polovině 16. století, které by způsobily výrazné biologické rozdíly pozorovatelné v tělesné morfologické či fyziologické rovině, nelze očekávat. Geografická vzdálenost mezi místy původu novokřtěnců a Moravou, která by opodstatňovala zásadní klimatické rozdíly dané zeměpisnou polohou (šířkou a délkou), není velká. Činí pouhých několik set kilometrů. Jistý vliv by snad mohla mít odlišná nadmořská výška některých lokalit, odkud novokřtěnci pocházeli. Především v případě tyrolského původu novokřtěnců lze zvažovat vliv vyšší nadmořské výšky na jejich tělesnou konstituci. Rozdíl mezi mediánem nadmořské výšky tyrolských obcí, odkud část novokřtěnců na Moravu přicházela (Hutterian Brethren 1987, 83–84), a mediánem nadmořské výšky moravských sídel novokřtěnců určených J. Pajerem (2021), představuje více než 300 metrů. Tyrolští novokřtěnci tedy odcházeli z podhorských a horských oblastí a přicházeli do nížiny. Uvedené negativní vlivy vysoké nadmořské výšky však vycházejí z hodnocení mnohem větších rozdílů nadmořské výšky. Je proto otevřenou otázkou, zda se vůbec tento rozdíl mezi Tyrolskem a Moravou mohl projevit, ať tělesně (přímo na skeletu), nebo v genetických polymorfismech genů pro znaky funkčně související s nadmořskou výškou. Zvyšující se nadmořská výška má řadu převážně negativních efektů na reprodukci (Parraguez – Gonzalez-Bulnes 2020), růst a vývoj (Freyre – Ortiz 1988; Shively – Schmiess 2021) a tělesné funkce člověka. Na druhou stranu se v efektu nadmořské výšky obvykle uvažuje vliv změny parciálního tlaku kyslíku s nadmořskou výškou (a rozdíl 300 m nebude znamenat velkou změnu), ale nadmořská výška přináší i řadu jiných výzev z hlediska lokomoce a fyzické zátěže (pohyb v terénu s velkým převýšením, práce v kopcovitém terénu), nutrice, limitů sociálních vztahů atd.

Míra náhodných genetických rozdílů (obvykle fyziologicky nevýznamných) závisí na délce času, po jakou byly obě původní populace odděleny, a míře/úplnosti jejich oddělení. Obojí by se mělo zvyšovat s geografickou vzdáleností, která, jak jsme již uvedli, není velká. Otázkou je, do jaké míry budou identifikovatelné drobné rozdíly genetické. Je jisté, že míra lokálnosti populací v pozdním středověku a raném novověku na kontinentu byla vyšší, zatím není známo (na základě molekulárně genetických dat), jaká byla míra reprodukční izolovanosti jednotlivých regionů. Můžeme předpokládat odlišnou míru mobility obyvatel center a periferií regionů, i sociálních skupin obyvatel, ale jasné empirické doklady chybí.

Co ale můžeme předpokládat, je vyšší míra izolace alpských populací (Coia et al. 2013; Ehler – Vanek 2017), které budou

také podstatně menší než nížinné populace z jižní Moravy. Oba tyto faktory mohou výrazně zvyšovat genetickou rozdílnost, tj. statistickou vzdálenost mezi populacemi.

O biologických vlastnostech huteritů a genetických vlastnostech této skupiny na populační úrovni na počátku jejich geneze máme zatím jen obecně podložené dedukce, nikoliv skutečné empirické údaje. Přitom znalost počátků v 16. století by byla velmi žádoucí pro vysvětlení geneze současného stavu dnešní huterské populace. Huterité žijící dnes v Severní Americe – potomci jednoho proudu moravských novokřtěnců – patří k nejvíce inbredním populacím s vysokou mírou vnitřní genetické příbuznosti (Hostetler 1985). To se přisuzuje sociální a reprodukční izolovanosti, endogamnímu chování a vysoké porodnosti. Byly u nich identifikovány varianty genů pro více než 30 autozomálně recesivních, dominantních i gonozomálních onemocnění nejrůznější povahy (Boycott et al. 2008; Triggs-Raine et al. 2016), z nichž některé jsou specifické pouze pro huterskou populaci, avšak jiné nikoliv. Ze situace současné huterské populace ovšem není zřejmé, do jaké míry jsou různé choroby důsledkem už původního efektu zakladatele či efektu hrdla lahve (odštěpení malé části populace na počátku anabáze), zvýšeného stresu spojeného s migrační historií skupiny, specifických selekčních procesů s tím spojených nebo dlouhodobě udržované endogamie. Molekulárně genetická studie (Pichler et al. 2010) srovnávající Y chromosom a mitochondriální DNA (mtDNA) dnešních amerických huteritů a populace z jižního Tyrolska (uváděného místa původu) na větším počtu markerů (9 mikrosatelitů a 11 jedinečných polymorfismů (UEP) na chromozomu Y, hypervariabilní oblast I (HVRI) mitochondriální DNA (mtDNA) a také kompletní genom mtDNA) zjistila jen omezenou shodu v těchto markerech. Fylogenetické vztahy odvozené z databázi Y-chromozomu a mtDNA ukazují, že dnešní američtí huterité mají jedinečný genetický původ příbuzný v podobné míře i středoevropským a východoevropským populacím, což naznačuje určitou míru genetických příměsí nabraných v průběhu migrace novokřtěnců směrem na východ Evropy. Diverzita mužského a ženského genofondu huteritů je podobná, což potvrzuje společnou mikroevoluční historii (muži a ženy ji prodělávali v zásadě společně).

Ojedinelá dermatoglyfická studie (Siváková – Pospíšil 2001) byla zaměřena na osoby, které se dnes samy identifikují jako potomci huteritů na Slovensku. Vzhledem k vysoké heritabilitě řady dermatoglyfických znaků byly tyto znaky v minulosti často využívány jako genetické markery při studiu vztahů mezi lidskými populacemi. Siváková a Pospíšil (2001) zkoumali 91 potomků huteritů z několika slovenských obcí (Sobotište, Moravský Ján a Velké Leváre) a 162 jiných obyvatel těchto obcí, kteří neměli povědomí o svém huterském původu. Zaznamenali evidentní rozdíly oproti majoritní slovenské populaci, které se u (domnělých) potomků huteritů projevovaly zejména ve zvýšené frekvenci složených vzorů na prstech a pomocí mnohorozměrných metod se oddělili do samostatného klastru. Ve shodě s tím bylo v pozdější molekulárně genetické studii (Soták et al. 2011) na základě 15 forenzně užívaných autozomálních STR lokusů zjištěno, že

tito potomci novokřtěnců na Slovensku mají nižší počet alel na vysoce polymorfních lokusech a celkově vyšší míru homozygotity než majoritní slovenská populace. Současně ale byli celkově geneticky bližší místní slovenské populaci než populaci dnešního Tyrolska z oblasti Innsbrucku, kterou autoři na základě jim dostupné literatury vybrali pro srovnání jakožto jednu z populací z místa původu huteritů (Soták et al. 2011). Autoři rozdílů potomků huteritů od populace tyrolské vysvětlují tokem genů mezi huterity (jejich potomky) a slovenskou populací, ale možnost jiného než tyrolského původu huteritů ve své analýze, ale ani interpretaci nezohledňují.

Dosavadní studie využívají genetické vzorky populací recentních, tedy konečný stav procesu (jak huteritů, tak srovnávacích populací), z něhož není jednoduché rozklíčovat detailní procesy, které ke specifickému stavu genomu dnešních huteritů vedly. S rozvojem molekulárních metod pro starou DNA (aDNA) z kosterních nálezů se nabízí unikátní možnost srovnání genetické a genomické struktury novokřtěnecké populace na počátku celého procesu s jejím současným stavem (např. z genetických databází). Nenašli jsme však zatím žádnou molekulárně genetickou studii populace novokřtěnců z 16. a 17. století na základě aDNA z kosterních vzorků.

Při studiu historických a prehistorických populací biologická antropologie obvykle zkoumá zachované lidské skelety z archeologicky odkrytých pohřebišť, v ideálním případě dostatečně pokrývající populaci kdysi žijících lidí zkoumané lidské skupiny. Na jednu stranu to vyžaduje pečlivou identifikaci kategorií a vlastností každého zařazeného jedince, na druhou stranu ale také dostatečný populační vzorek. Oproti studiu živých lidí to s sebou přináší řadu výzev, např. malé vzorky, výrazný podíl chybějících údajů v datech a osteologický paradox, projevující se zejména neznámým selektivním zkreslením zkoumaných vzorků (skeletů) oproti stále žijícím lidem stejných věkových kategorií tehdejší populace (Wood et al. 1992; Milner – Boldsen 2017).

Migrační anabáze německy mluvících skupin novokřtěnců na Moravu, komplexní procesy jejich společenské dynamiky a kulturní, zejména ekonomické interakce s místním prostředím na pozadí politických a náboženských „velkých“ dějin Evropy představuje přitažlivé a z důvodů zřejmých i aktuální antropologické téma. Metodicky je tato situace velmi podnětná z důvodu potenciální možnosti propojení, resp. konfrontace detailních historických záznamů o životě novokřtěnců s údaji zjištěnými metodami biologické antropologie. Ať už však zaměříme svoji odbornou pozornost na jakýkoliv fenomén, vyžaduje to konfrontaci ve dvou rovinách. Biologická antropologie je založena na studiu populačních vzorků, které si žádá populační povaha výše uvedených procesů. Jednotlivec nenese celou biologickou informaci ani z hlediska genetiky, ani z hlediska možných vlivů prostředí, včetně sociálního. Na druhou stranu identifikace jevů, studium procesů a rozlišení jejich kauzality musí jít až na úroveň jednotlivců (nestačí paušální srovnání průměrů, demografická či sociologická rovina), protože cílem působení faktorů prostředí, jednotkou selekce a předmětem evoluce je vždy jednotlivec (nebo jednotky ještě nižší). Biologická antropologie tedy potřebuje

individuální rozlišení jevů a přesné zařazení zkoumaných jedinců podle nich (nestačí údaj, byť pravdivý, že se „skupina někde přesunula“, nebo že nějaká „skupina měla takové či onaké zvyky“), ale jejich srovnávání realizuje na populační úrovni z hlediska variability sledovaných efektů (nestačí údaj o jedinci, byť pravdivý, neboť jedinci ve skupině se vždy liší a s touto variabilitou je třeba počítat).

Aby mohla i biologická antropologie do společného diskursu o historii novokřtěnců skutečně přispět, musí mít dostatečnou empirickou základnu, což je v tomto případě hodnověrné skupinové zařazení hrobů a pohřebišť a na nich dostatečně rozsáhlé kosterní soubory novokřtěnců přístupné ke studiu. A jak se ukazuje, z řady důvodů není vždy jednoduché ani této základní podmínky dosáhnout.

POHŘBÍVÁNÍ NOVOKŘTĚNCŮ A JEJICH POHŘEBIŠTĚ V PÍSEMNÝCH PRAMENECH

Písemné prameny, které by mohly napomoci k lokalizaci a identifikaci novokřtěneckých pohřebišť, jsou různého původu, celkově však nejsou nijak početné. Urbáře, pozemkové knihy panství, na kterých víme, že novokřtěnci sídlili, nebo domovní knihy v několika případech zaznamenávají pronájem louky či jiného pozemku novokřtěncům přímo za účelem pohřbívání. Takové záznamy jsou ojedinělé, týkají se pouze několika málo obcí a nevypovídají nic o způsobu uložení těla, hustoty uložení těl či případné hrobové výbavy. Výjimečně poskytují nějaká vodítka týkající se bližší lokalizace pohřebišť (viz níže u jednotlivých lokalit).

Také dosud nám známé prameny pocházející z prostředí novokřtěnců jsou v otázce pohřbívání stručné, což lze patrně přičítat celkovému pojetí smrti, jehož základní rysy pramení v reformačním odklonu od instituce katolické církve a jí udělovaných svátostí. Tělesná smrt je nahlížena jako nevyhnutelný trest všech lidí za prvotní hřích (Hostetler – Gross – Bender 2013, 40). Z hlediska posmrtného osudu jedinců je podstatný způsob jejich života, dlouhodobě vedený dle stanovených pravidel, nikoli jejich smrt nebo posmrtné zaopatření těla. Patrně v reakci na katolické pojetí svátosti posledního pomazání některé huterské texty přímo varují před lítostí projevenou až na smrtelném loži, kterou pokládají za příliš pozdní na to, aby mohla něco změnit na osudu duše zemřelého (Hostetler – Gross – Bender 2013, 43). Více pozornosti je pak v některých textech věnováno pojmu „věčné smrti“ ve smyslu zatracení duše, k němuž dochází v důsledku života v hříchu (Hostetler – Gross – Bender 2013, 51).

Uvedená stručná charakteristika vychází z pramenů jedné ze skupin moravského novokřtěnectví, huteritů, o jejichž životě toho víme nejvíce, nejedná se však o skupinu jedinou. Při interpretaci písemných pramenů k moravskému novokřtěnectví je nutné reflektovat jistou asymetrii, která může zkreslovat náš současný pohled na dějiny novokřtěnců. Detailními zdroji pro poznání života novokřtěnců na Moravě jsou kroniky, které pocházejí z okruhu již zmíněných huteritů, následovníků tyrolského kazatele Jakoba Huttera (Beck 1883; Wolkan

1923; Ziegelschmid 1943; Hutterian Brethren 1987), kteří se pod jeho vedením zformovali postupně po roce 1530, tedy s odstupem přibližně pěti let od příchodu prvních novokřtěnců na Moravu (1526). Vedle huteritů se ovšem na Moravě pohybovala řada dalších skupin novokřtěnců (Rothkegel 2007), prameny pocházející z jejich prostředí, srovnatelně rozsáhlé a systematické jakými jsou huterské kroniky, však nejsou dochovány. O životě těchto novokřtěnců, jakými byli např. švýcarské bratři (Rothkegel 2021), gabrielité (Wiswedel 1937ab), filipité (Rothkegel 2007), pilgramité (Rothkegel 2011) a další se dozvídáme zatím především z huterských kronik, které jsou však k těmto skupinám kritické (srov. např. Beck 1883, 91–103). V dalším bádání je tedy třeba především pečlivě rozlišovat mezi obecnějším pojmem „novokřtěnci“ vztahujícím se na širší spektrum tohoto reformního proudu a označením „huterité“, jež se vztahuje na jednu skupinu novokřtěnců, která se utvořila až na počátku 30. let 16. století a ukázala se jako nejvíce životaschopná. Charakteristickým rysem huteritů byl komunitní způsob života a hospodaření. Tito také po sobě zanechali nejvýraznější stopu v písemných pramenech. Poznání dějin ostatních skupin a jejich vztahů k huteritům bude vyžadovat pečlivý sběr dalších pramenů, jež nabídnou patrně jen dílčí mozaiku, jak naznačuje již vydaná práce M. Rothkegela věnovaná švýcarským bratřím (2021).

Právě tato skutečnost, že z moravských novokřtěnců si pouze huterité do dnešní doby uchovali svou specifickou identitu, může spolu s asymetrickou povahou pramenů vést k částečnému opomíjení ostatních, nehuterských skupin, případně ke generalizaci informací týkajících se huteritů na novokřtěnce obecně (srov. Pajer 2021, 5–6). Také ostatní, nehuterské skupiny novokřtěnců,² které sídlily v řadě moravských obcí, však musely své zemřelé pohřbívat, otázkou je nejen kde a jak, ale také to, zda lze hroby příslušníků jednotlivých novokřtěneckých skupin vůbec mezi sebou rozlišit. Fakt, že v některých obcích bylo současně přítomno více různých novokřtěneckých konfesí (srov. např. Hutterian Brethren 1987, 93), ztěžuje případnou interpretaci nálezu kosterních pozůstatků. Navzdory těmto limitům můžeme z písemných pramenů nastínit základní, prozatím nám známé, poznatky. Vzhledem k diverzitě novokřtěneckých skupin, které přicházely na Moravu z různých zemí, se domníváme, že nelze předpokládat unifikovaný „novokřtěnecký“ pohřební ritus. Je možné, že si zejména první generace příchozích novokřtěnců přinesla zvyklosti ze země svého původu, je však současně třeba vzít v úvahu změnu situace, v jaké se novokřtěnci na Moravě ocitli. Odchodem na Moravu se z dosud krutě pronásledovaných

2 V textu užíváme povětšinou neutrální pojmy „skupina“ a „konfese“ v kontextech, kdy je žádoucí zdůraznit vnitřní diverzitu novokřtěnecké populace v určitém místě. Písemné prameny dokládají pro některé moravské obce přítomnost více různých novokřtěneckých skupin pod vedením kazatelů s více či méně ustavenou věroukou. Vzhledem k probíhajícímu diskusím mezi kazateli nepředpokládáme zejména v první polovině 16. století stabilní podobu těchto věrouk a praxí. Pojem „novokřtěnecké konfese“ a „novokřtěnecké skupiny“ je tedy nutné chápat jako společenství, která upevňovala své představy i praxe ve vzájemném kontaktu a někdy i konfliktu.

osob stali fakticky, byť nikoli legálně, tolerovanými obyvateli země (Štěpánková 2023). Nepočtené záznamy o pohřbívání novokřtěnců v zemích jejich původu se týkají jedinců, kteří byli popraveni pro svou víru a pohřbeni zpravidla na popravišti či v jeho blízkosti. V těchto případech jde o lokality mimo naše území, především v oblastech dnešního Rakouska, např. v regionu Salzburgu (Hutterian Brethren 1987, 501), v Tyrolsku (Hutterian Brethren 1987, 519–520) či ve Vorarlbersku (Hutterian Brethren 1987, 628–631). Výjimečně kronika zaznamenává, že byl takový jedinec pohřben na jiném místě z dobré vůle autorit, které se o to zasloužily. Například se jednalo o novokřtěneckého sklepmistra, jenž zemřel po více než dvou letech ve vězení, kam byl uvrhnut rakouským pánem Erasmem von Landau pro nedbalý výkon své sklepmistrovské činnosti, čímž způsobil svému zaměstnavateli velké ztráty. Místní biřic však pro údajné sympatie ke zbožnosti zemřelého novokřtěnce zajistil, že byl onen sklepmistr pohřben mimo popraviště, a ušetřil tak novokřtěnecké společenství velké „hanby a potupy“, jak popisuje událost huterská kronika (Hutterian Brethren 1987, 643). Nezvyklý osud, pokud jde o místo posmrtného uložení, potkal také jistého Hanse Jakoba, který byl roku 1620 unesen během vojenského přepadení v Příbiczích polskými vojáky. Nakonec po mnohých útrapách a mučení zemřel ve Vídni v péči mikulovského lékaře a byl pochován na tamním luteránském hřbitově (Hutterian Brethren 1987, 652). Nejednalo se však o běžnou praxi.

Ojedinělé zmínky o pohřbech odsouzených novokřtěnců, které se nevymykaly běžné raně novověké praxi s těly odsouzců, upozorňují zejména na nutnost vzít v potaz intenzivní misionářskou činnost a silný důraz na mučednictví, v jejichž důsledku nacházela řada novokřtěnců smrt mimo své moravské působiště. O pohřební praxi v rámci moravské novokřtěnecké komunity však huterské kroniky zcela mlčí. Přestože zaznamenávají k jednotlivým rokům události úmrtí významných představitelů obce, zejména kazatelů a správců, o jejich pohřbu ani hrobu se nezmiňují. Výjimečně kroniky zachycují mimořádné situace, jakými byly pohřby osob zemřelých násilnou smrtí. Jedná se zejména o události po začátku třicetileté války. K roku 1621 je zachycena násilná smrt tří huteritů, kteří byli přepadeni cestou ze Šakvic poblíž Velkých Bílovic polskými vojáky a zde zabiti. Kronika zaznamenává, že byli pohřbeni v Podivíně (Hutterian Brethren 1987, 658–659), což bylo patrně nejbližší místo činu. Zda to znamená, že pohřeb na nejbližším možném místě byl normou však nelze jednoznačně vyvozovat. Je třeba vzít v úvahu události spojené s pohyby vojsk a celkově zhoršené poměry života v novokřtěneckých sídlech na počátku 20. let 17. století, což mohlo vést k takto pragmatickému jednání. Podobně ojedinělá je zmínka o jedné z obětí valonského nájezdu v obci Žádovice v roce 1621. Obyvatelé byli tehdy vyhnáni a neodvažovali se po několik dní vrátit z obavy o život, nebylo tak možné zemřelé řádně pohřbít dříve, než se k jejich ostatkům dostala zvěř (Hutterian Brethren 1987, 662). Vzhledem k tomu, že o jiných typech pohřbů se kroniky nezmiňují, by záznamy o těchto událostech mohly naznačovat snahu zdůraznit, že huterité dbali i v těžkých časech na řádný pohřeb svých zemřelých souvě-

ců. Masakr 54 osob, jež byly během krátké chvíle povražďeny v Příbiczích během ničivého vpádu polského vojska, si vyžádal uložení velkého množství těl. Nebožtíci museli být pohřbeni „naráz“, což by mohlo naznačovat existenci hromadného hrobu (Hutterian Brethren 1987, 648–649), který zatím nebyl identifikován.

Huterské kroniky také zachycují, že v nelehkých časech tažení vojsk nebo pronásledování se obyvatelé huterských sídel skrývali dočasně v lesích (Hutterian Brethren 1987, 302–303, 306, 310 atd.), případně odcházeli dočasně do sousedních obcí, kde hledali útočiště u svých souvěrců. Z toho vyplývá, že případné hrobové nálezy jedinců i ve větší vzdálenosti mimo novokřtěnecká sídla mohou pocházet z těchto období pronásledování. Také je třeba počítat s tím, že mezi jednotlivými komunitami byla poměrně čilá mobilita jedinců, ať už za účelem vykonávání specializovaných pracovních úkonů, návštěvy příbuzných, nebo v kontextu kazatelské činnosti. Můžeme se domnívat, že tito lidé, pokud zemřeli během svého pobytu v jiném sídle, než ve kterém obvykle žili, byli patrně pohřbeni na nejbližším možném místě. Prozatím nebyl nalezen záznam o tom, že by byli novokřtění za účelem pohřbu přemísťováni do vzdáleností větších, než bylo nutné.

O podobě pohřebiště či koncepci samotné pohřební praxe však v písemných pramenech informace zcela chybí. Na základě novokřtěnecké věrouky, která se ve svém jádru (napříč různými novokřtěneckými skupinami) snažila přiblížit domnělým principům prvotní apoštolské církve, zdůrazňovala upřímnou a niterní víru jednotlivce a zavrhovala všechny „papežské“ výdobytky v podobě okázalých obřadů, svěcení předmětů (a jejich uctívání) či míst, klanění se svatým a podobně, se tedy nabízí předpokládat, že se tyto principy odrážely v pochovávání zemřelých novokřtěnců a že jejich pohřební ritus byl prostý. Archeologické výzkumy, které u hrobů identifikovaných jako novokřtěnecké nenachází žádnou výbavu, tuto domněnku potvrzují. Zmínka z nosislavské pozemkové knihy z roku 1700 o „*novokřtěnském krchůvku*“, který byl k volnému užívání postoupen jistému Matouši Bednářovi (MZA v Brně, SOkA Brno-venkov se sídlem v Rajhradě, C 177, inv. č. 12a, f. 53), objevující se téměř 80 let po odchodu novokřtěnců z Nosislavi, by však mohla svědčit o tom, že samotné pohřebiště či jednotlivé hroby mohly být přinejmenším nějak označeny nebo ohraničeny, díky čemuž se ještě po desítkách let ležení ladem hovořilo o „*krchůvku*“.

Z hlediska možných konfesních rozdílů mezi jednotlivými novokřtěneckými skupinami stojí zvážit souvislosti mezi specifickými způsoby jejich života a pohřebními zvyklostmi. Zatímco huterité si zakládali na společném vlastnictví a životě ve společných domech mnohdy s rozsáhlým hospodářským zázemím, a tedy lze zde předpokládat i společný hřbitov, nešlo o univerzální model života všech novokřtěnců. Např. o švýcarských bratrech je známo, že společné vlastnictví neprovozovali (Rothkegel 2021). V návaznosti na tyto rozdíly je pak možné uvažovat, zda byli tito novokřtění žijící samostatně, pohřbívání na jednom vyhrazeném pohřebišti, zda snad mohli být pohřbívání na stejném pohřebišti jako společně žijící huterité, či zda byli spíše pohřbívání individuálně, na za-

hradách či okrajích lesů apod. Prozatím přesnější vodítka pro zodpovězení těchto otázek chybí. Vzhledem k mobilitě novokřtěnců mezi jednotlivými sídlami i k jejich malému zájmu o pohřeb na konkrétním místě, jak můžeme usuzovat z dostupných písemných pramenů, které ani u významných osobností místo hrobu neudávají, lze se domnívat, že se pohřby konaly na vhodném místě patrně blízko místu úmrtí. Absence hrobové výbavy je pak určitý signál, že by se daný hrob mohl týkat novokřtěnců, nikoli však jednoznačný důkaz.

SOUČASNÝ STAV BĀDÁNÍ O POHŘEBIŠTÍCH NOVOKŘTĚNCŮ NA MORAVĚ

Ve výzkumu dějin moravských novokřtěnců navazujeme na celoživotní práci dvou badatelů, archeologa Jiřího Pajera a antropologa Josefa Ungerera. Jiří Pajer se ve svém výzkumu soustředil především na keramickou produkci novokřtěnců (Pajer 2001, 2011 aj.), současně významnou měrou přispěl k rozšíření a systematizaci dosavadního poznání (Hrubý, 1935, Zeman 1967) o sídlech novokřtěnců v moravských lokalitách (Pajer 2021). Pajer využil zejména kroniky huteritů, ale také řadu písemných pramenů pocházejících mimo novokřtěnecké kruhy jako jsou urbáře, pozemkové knihy, účty, korespondence či prodejní smlouvy. Vedle seznamu 71 moravských obcí, v nichž je doložena přítomnost novokřtěnců, uvádí také několik nálezů kosterních pozůstatků, jež přiřazuje k těmto sídlům. Zeman (1967) ve své topografii novokřtěneckých sídel na Moravě uvádí vedle Pajerem zahrnutých sídel navíc šest dalších lokalit (Hrušky u Břeclavi, Krumvíř, Hodonice, Jarohněvice, Dolní Kounice a Velká nad Veličkou), z nichž některé jsou spojeny s huterity, nebo jinými novokřtěneckými skupinami.

Druhým zásadním zdrojem pro tuto práci je přehled dosavadních nálezů koster, které byly badateli dávány do souvislosti s novokřtěnci, vytvořený Josefem Ungerem. Ten si jako jeden z prvních uvědomil nedostatečný zájem odborné veřejnosti o pohřbívání novokřtěnců a začal se již před mnoha lety tomuto tématu systematicky věnovat, vyhledávat ojedinělé zmínky o novokřtěncích a jejich pohřebištích ve vlastivědné literatuře (např. ve *Vlastivědě moravské*) a zaměřovat se na identifikaci možných pohřebišť novokřtěnců při záchranných archeologických výzkumech. Jeho první soupis novokřtěneckých pohřebišť z roku 1991 obsahoval pouze tři lokality (Mikulov, Přibice, Šakvice) a obsahoval taktéž první pokusy charakterizovat novokřtěnecký pohřební ritus (Unger 1991). Práce J. Ungerera tak významně orientovala náš dnešní pohled na toto téma a také iniciovala následný terénní výzkum pohřebišť v Přibicích. To dnes představuje hlavní zdroj našich poznatků o pohřebním ritu i kosterní biologii novokřtěnců na Moravě. Pohřebnímu ritu a pohřbívání se pak pod jeho vedením věnovali jeho studenti ve svých absolventských pracích, např. Rubinková (1999) v kontextu novověkého pohřebního ritu a Kříž (2021), který se zabýval především pohřebišťem u Přibic, ale uvádí přehled i dalších lokalit (u Hustopečí, Mikulova, Němčiček, Pavlova, Slavkova, Šakvic, Veselí n. M. a Žádovic).

Níže uvedený soupis lokalit přináší přehled dosud zvažovaných lokalit novokřtěneckých pohřebišť a také kritické zhodnocení dosavadních závěrů archeologických či antropologických výzkumů. Představuje určitý průnik mezi přítomností sídel novokřtěnců, zejména pak huteritů, jak je identifikoval Pajer (2021), a nálezy skeletů při (obvykle záchranných) archeologických výzkumech v těchto obcích, které svou povahou naznačují, že by mohlo jít o novokřtěnce. Tyto jsou zpravidla popsány v archeologických zprávách většinou publikovaných v Přehledu výzkumů (AÚ AVČR Brno) či obdobných zdrojích.

Uvedený průnik mezi seznamem sídel a nálezy má však své limity. Především proto, že vychází ze seznamu sídel dříve spojovaných s huterity, avšak nezohledňuje sídla jiných novokřtěneckých skupin či jednotlivců. Příležitostně se v pramenech objevují dílčí informace o možných sídlech nehuterských skupin, a to buď ve stejných obcích, jako byla huterská sídla, nebo i jinde. Takovým příkladem mohou být např. Rosice, sídlo gabrielitů na přelomu 20. a 30. let 16. století (srov. Pajer 2021, 127), ale i mnohá další. Naše současné poznání sídel nehuterských novokřtěneckých skupin, otázka organizace jejich života a jejich přesnější lokalizace jsou prozatím pouze částečné a bude třeba je postupně doplnit na základě studia dalších pramenů.

Na druhou stranu, badatelé při interpretaci nálezů dosud nezvažovali skutečnost, že v některých obcích je zaznamenáno více různých novokřtěneckých skupin či náboženských vyznání, jejichž příslušníci nebyli pohřbíváni na běžném hřbitově. Náboženská situace byla na Moravě ve sledovaném období velmi pestrá, obce byly střídavě obsazovány katolickou a evangelickou církevní správou, která spolu s kostelem měla na starosti také přilehlé hřbitovy. V soupisu níže proto upozorňujeme na přítomnost pouze minoritních náboženských skupin, ať už se jednalo o různé novokřtěnecké skupiny, nebo o židy, či členy jednoty bratrské, u nichž se uložení mimo oficiální hřbitov předpokládá.

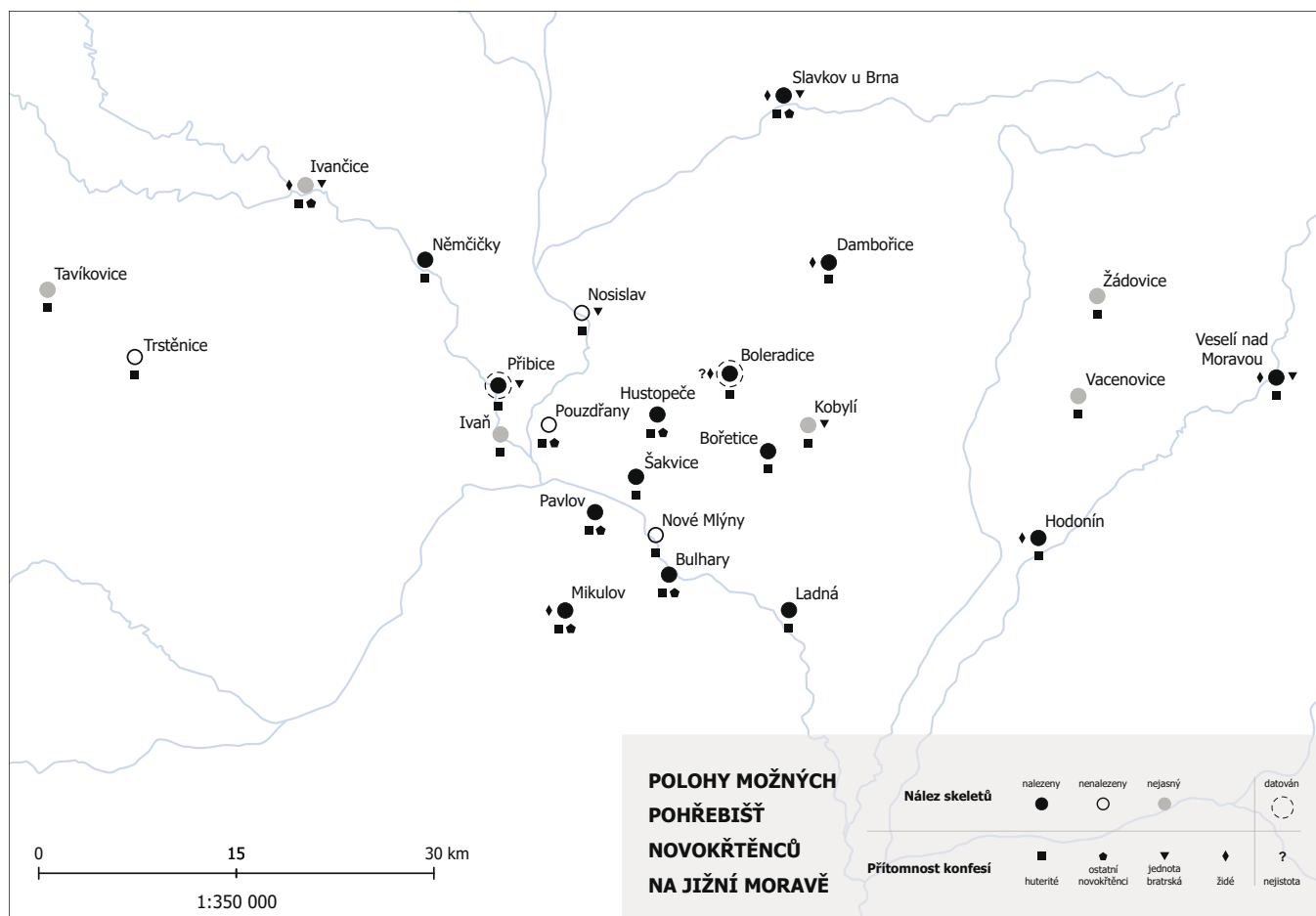
SOUPIŠ DOSUD ZVAŽOVANÝCH LOKALIT HROBŮ ČI POHŘEBIŠŤ SPOJOVANÝCH S NOVOKŘTĚNCI

Boleradice (okres Břeclav)

Sídlo huteritů je lokalizováno do severovýchodní části obce a za hřbitov se považuje navazující pozemek (Pajer 2021, 29), což Pajer zvyrazňuje v obrázku původem z plánu stabilního katastru z roku 1827. V jihozápadní části obce zvané „Hrobky“ byly nalezeny kostrové hroby, z nichž se podařilo zachránit takřka kompletní kostru asi třicetileté ženy a lebku dítěte. Radiokarbonová data (1610 +/-25 let) nasvědčují datování do počátku 17. století (Cherkinsky 2010). Podle místní tradice se jedná o pohřby židů (srov. např. Klenovský 2018). Proti souvislosti s možným hřbitovem huteritů by nasvědčovala větší vzdálenost od sídla komunity. Pajer (2021) ani Cherkinsky (2010) neuvádí, kde byly po vyzvednutí skelety uloženy.

Lokalita (okres)	Konfese/skupiny	Pohřebiště (JLE)	Nález skeletů	Poloha nalezených kosterních nálezů	Nálezy v hrobech	Komentář
Boleradice (Břeclav)	a(h), ž?	ANO	několik (žena a lebka dítěte)	větší vzdálenost, ale v kat. obce	NA	Skelety na jiném místě (trat Hrobky), než uvádí Pajer pohřebiště, kongruentní ¹⁴ C datace
Bořetice (Břeclav)	a(h)	NE, spojuje se skelety	9 hrobů	bezprostředně u pozemku, na vnější straně dvora	bez nálezů	Mělká poloha skeletů
Bulhary (Břeclav)	a(h,f)	NE	4 hroby	jihovýchodně od obce v trati Přední dftly	bez milodarů	Skelety daleko od sebe, lokalita osídlena v pravěku
Dambořice (Hodonín)	a(h), ž	NE	13 hrobů	na 3 různých parcelách	bez milodarů	Ojedinelé nálezy štípané industrie, může být intruze
Hodonín (Hodonín)	a(h), ž	NE, spojuje se skelety	3 místa: (a) 2 skelety, (b) 6 hrobů, (c) 3 hroby	(a) Horní valy, (b) ul. Polní, (c) 50 m na JV od (b)	nejasné, většinou bez nálezů	Nádobý - pozdní středověk, jinak spojovány s mladohradistním obdobím
Hustopěče (Břeclav)	a(h,f,g)	NE	3 místa: (a) 1 skelet (b) několik a (a) 1 skelet	3 různé polohy	hroby bez nálezů	(b) interpretován jako katolický (poblíž bývalého kostela), (c) u dobytčí cesty
Ivančice (Brno-venkov)	a(h,g,r,ps), b, ž	NE	2 místa: (a) větší množství kostí, (b) 2 ženské skelety	ulice Hornická, (a) a (b) 10 m od sebe	bez nálezů	V zásahu zlomky středověké a novověké keramiky
Ivaň (Brno-venkov)	a(h)	ANO	kostry, počet neuveden	za domem č. 3	NA	Pajer uvádí bez odkazu, nic bližšího
Kobylí (Břeclav)	a(h), b	ANO, spojuje se skelety	kosti, počet neuveden	v blízkosti sídla	NA	Pajer uvádí bez odkazu, nic bližšího
Ladná (Břeclav)	a(h)	NE	6 hrobů	v polní trati Kerchová jižně	žádné milodary	Ruce zkrácené na prsou, hroby dále od sebe, objekty z doby římské na lokalitě
Mikulov (Břeclav)	a(h,f,g,s,p,št,i,k,e,l), ž	ANO, spojuje se skelety	celkem 7 souborů, odhad min. 18 jedinců	v blízkosti nad sídlem (cca 200m)	háčky-babky, hřebíky, dřevě z rakvi	Kosti obvykle netvořily celé skelety, vyzvednuto různé, ulo- ženo v Mikulově
Němčický (Brno-venkov)	a(h)	ANO, spojuje se skelety (b)	2 místa: (a) nejasné, (b) 5 skeletů	(a) trat Holle, (b) U dvorka	NA	Archeolog navrhuje zařazení (b) do doby mladohradistní, nebo do 16. století
Nosálov (Brno-venkov)	a(h), b	ANO	NE	na slatině podle zahumění	NaN	Skelety nalezeny nebyly a poloha pohřebiště není jasná
Nové Mlýny, Přítluky (Břeclav)	a(h)	ANO	NE	hned za tkalcovou	NaN	Skelety nalezeny nebyly, pohřebiště nejlíže řeky
Pavlov (Břeclav)	a(h,s)	NE	počet nejasný (1 dospělý vyhodnocen)	na okraji obce za hřbitovem	zbytek rakve	Uvažuje se spíše o pohřebišti z mladší doby, hradistní
Pouzdrany (Břeclav)	a(h,f,s)	ANO	NE	bezprostředně navazující na sídelní areál	NaN	Sídlo na jižní straně obce
Příbice (Brno-venkov)	a(h), b	NE, spojuje se skelety	160 hrobů	cca 700 m jižně od sídla	více drobných nálezů, babky, háčky, špendlíky aj.	Kongruentní ¹⁴ C datace, datace mincí
Slavkov u Brna (Vyškov)	a(h,r,s,p,k), b, ž	ANO	2 místa: (a) 10 hrobů, (b) větší množství hrobů	(a) blíže sídla, (b) od města dále na východ	(a) bez nálezů, (b) dřevěné rakve	Archeoložka uvádí, že (b) pravděpodobně odpovídá lokalitě za panským mlýnem
Šakvice (Břeclav)	a(h)	ANO, spojuje se skeletem	2 místa: (a) 1 skelet, (b) neuvedeno	(a) U Izidora, (b) U Izidora nově	(a) 4 stříbrné mince, (b) bez předmětů	Hroby mělké, (b) nepravdělně orientované
Tavkovice (Znojmo)	a(h)	ANO	kostry, počet neuveden	v přílehlém Toufarském lese	NA	Ruce se nenarušovaly, Pajer považuje za huterské pohřebiště, Unger za židovské
Trstěnice (Znojmo)	a(h)	ANO	NE	Na hrobech, svažité terén nad sídlem	NaN	Hroby různé hloubky, nepravdělně orientace; řada skeletů bez lebky
Vacenovice (Hodonín)	a(h)	ANO	kostry při stavbě vinných sklepů	pohřebišť mezi sídlem a tvrzíštěm	NA	
Veselí nad Moravou (Hodonín)	a(h), b, ž	ANO	185 jedinců	Za cigánovým, ul. Sadová	háčky, očka, zlomky nádob (4 v ústech)	
Žádovice (Hodonín)	a(h)	ANO, spojuje se skelety	kostrové hroby, počet neuveden	v místní části Hradisko	bez inventáře	

Tab. 1 Legenda: **Lokalita (okres)** – Dnešní název obce a správní okres ČR, ve které leží nalezené sídlo novokřtěnců, nejčastěji huteritů; **Konfese/skupiny** – Zkratka náboženské skupiny, která se v historických pramenech v tomto místě uvádí: a - obecné novokřtění (v závorce jsou pak uvedeny jejich skupiny: h - huterité, f - filipité, g - gabrielité, s - švýcarské bratři, p - pílgramité, š - štebléři, t - slavkovští bratři, i - sabataráni, k - korneláni, e - entuziaisté, l - libertini, i - italští novokřtění), b - jednota bratrská, ž - židé (luteránské vyznání zde nesledujeme, viz text); **Pohřebiště (JLE)** – Zda J. Pajer uvádí nějakou polohu pohřebiště na základě svých zdrojů: ANO - uvádí (nemusí být nutné ale nalezeno), NE - neuvádí, je doplněno situací, kdy J. P. uvádí pohřebiště, ale spojuje je až se skelety, index (např. (b)) specifikuje konkrétní nálež skletů v dalším sloupci tabulky, pokud byly nalezeny na více než jednom místě; **Nález skeletů** – Heslovitý popis toho, jaké skelety byly nalezeny; **Poloha nalezených kosterních nálezů** – Několik detailů o poloze kosterních nálezů; **Nálezy v hrobech** – Stučné výjádření popisu nálezů u skeletů v hrobech: povaha nálezů, nebo je explicitně uvedeno bez nálezů či bez inventáře, nebo to není jasné, NA - není nic uvedeno, NaN - není relevantní (v případě, že dosud žádné skelety/hroby nalezeny nebyly); **Komentář** – Případný další slovní komentář k situaci pohřebiště či sídla.

Obr. 1 Polohy možných pohřebišť novokřtěnců na jižní Moravě, s vyznačením historicky doložené přítomnosti huteritů, případně i jiných skupin novokřtěnců. Doplněna je též doložená přítomnost komunit jednoty bratrské a židů. Odlišena jsou místa s doloženými nálezy možných skeletů novokřtěnců, vyznačeny jsou také dvě lokality, kde jsou skelety také objektivně datovány rámcově do období pobytu huteritů. Bližší údaje a reference viz Tabulka 1 a seznam příslušných lokalit v textu.

Bořetice (okres Břeclav)

Sídlo huteritů bylo jednak přímo v obci, a kromě toho měli i pronajatý hospodářský dvůr ležící severně (Pajer, 2021, 30, obr. 15), poloha je zde identifikována podle plánu stabilního katastru z roku 1827. Na vnější straně dvora bylo v roce 1994 prozkoumáno 9 kostrových hrobů (Pajer 2021, 30; Petrásek 2017, 40). Skelety ležely mělce, některé už 30 cm pod povrchem. Hroby byly bez nálezů, jediné viditelné indicie byly zelené skvrny na kostech v místech zapínání oděvu, z čehož vyvodili původní přítomnost kovových háčků, které se nezachovaly. Při výzkumech, které prováděli Klanicová, Kordiovský a Unger, nebyla zachycena žádná novokřtěnecká (dříve známá jako habánská) keramika (Petrásek 2017, 40).

Bulhary (okres Břeclav)

Podle písemných pramenů se v Bulharech vyskytovaly dvě různé skupiny novokřtěnců – filipité a huterité. O filipitech se dozvídáme pouze útržkovité informace skrze jejich interakce s huterity. Nejstarší záznam o přítomnosti novokřtěnců v Bul-

harech je spojen s připojením bulharských filipitů roku 1538 k huteritům. Filipité tehdy předali do společného vlastnictví „pekárnu, velký dům se školou, kovárnu a nový dům vedle kovárny, který postavili na nových základech, a také dům uhlíře a dům kloboučnicka“ (Hutterian Brethren 1987, 174). Je otázkou, zda spolu s těmito objekty mohlo být předáno, či sdíleno i místo určené k pohřbívání.

Sídlo novokřtěnců, které v tomto případě mohlo být jediné, nebo částečně sdílené filipity a huterity (Hutterian Brethren 1987, 174), není lokalizováno (Pajer 2021, 34). Jihovýchodně od obce v trati „Přední díly“ vpravo od silnice na Lednici na místě osídleném v pravěku byly objeveny čtyři hroby „bez milodarů“, tj. ani relativní datování není zřejmé (Dvořák – Peška 1991, 28). Skelety spočívaly v natažené poloze orientované ve směru SZ-JV (Dvořák – Peška 1991). Jak uvádí autoři výzkumné zprávy, vzdálenost jednotlivých hrobů byla vždy několik desítek metrů od sebe, což podle nich nenasvědčuje souvislosti s pohřby novokřtěnců (Dvořák – Peška 1991, 28). Nutno ovšem dodat, že autoři výzkumné zprávy nezvažovali konfesní proměnu, která zde nastala připojením filipitů k huteritům.

Dambořice (okres Hodonín)

V Dambořicích se nacházelo sídlo huteritů, které bylo po začátku třicetileté války mnohokrát vyplněno různými vojsky (Hutterian Brethren 1987, 637, 658, 661, 663–664 atd.) Přítomnost jednoty bratrské ve sledovaném období zde není přesně doložena (Zeman 1967, 30), od konce 16. století se zde také rozrůstala židovská obec usazená příhodně v samotném středu obce (Klenovský 2018, 87–88).

Poměrně rozsáhlé sídlo huteritů se nacházelo v západní části středu městečka (Pajer 2021, 44–52, Obr. 27). Na lokalitě „Spálený“ bylo v roce 2017 objeveno celkem 13 hrobů bez milodarů orientovaných ve směru S-J nebo SZ-JV (ÚAPP Brno 2018, 39–40). Na parcele č. 544/117 byly 4 hroby se skelety v natažené poloze ve směru SZ-JV bez inventáře, které byly předběžně zařazeny do mladší doby hradištní. Na parcele č. 434/122 byl nalezen jeden kostrový hrob se skeletem ve stejné orientaci, opět bez milodarů – byl rovněž předběžně datován do mladší doby hradištní. Na parcele č. 434/26 bylo objeveno 8 hrobů se špatně zachovanými skelety S-J orientace (ÚAPP Brno 2018, 39). Vzhledem k ojedinělým nálezům štípané industrie v inventáři hrobů se uvažuje o eneolitickém stáří, pro to by snad svědčila i špatná zachovalost skeletů. Protože se však na lokalitě našly i eneolitické sídlištní objekty, nálezy v hrobech mohou být intruze. Židovský hřbitov založený nejpozději začátkem 17. století se nachází na východním okraji obce, jeho jižní část se dnes nachází již mimo oplocení (Klenovský 2018, 90), v opačném směru než výše uvedené nálezy. Je tedy možné, že se může jednat o hroby či pohřebiště huterské komunity.

Hodonín (okres Hodonín)

Kromě novokřtěnců – huteritů byla v Hodoníně také od poloviny 16. století židovská komunita (Klenovský 2018, 103–104). Sídlo huteritů se nacházelo v jihovýchodní části města před dnešním zámečkem (Pajer 2021, 57, Obr. 37). S místem kde pohřbívali, může souviset objev hrobů na ulici Horní valy blízko souřadnic 48°51'5.178"N a 17°7'58.362"E (WGS-84), zkoumaných v roce 2010 (Kostrouch 2011, 151). Z důvodu narušení výkopem byla z jednoho skeletu nalezena pouze lebka s přibližným místem nálezů, druhý skelet v orientaci Z-V byl rovněž rozrušen výkopem, ale hrobovou jámu se podařilo rozlišit a zbylé části skeletu vyzvednout. Podle zlomků keramických nádob v zásypu byl hrob nepřímo datován do pozdního středověku. Jelikož byla oblast značně narušena novověkou zástavbou, není jasné, zda šlo o ojedinělé hroby nebo součást většího pohřebiště. Místo je od sídla vzdáleno asi 550 m vzdušnou čarou. Podobné pohřby byly ale již v roce 1990 nalezeny přibližně 300 m severovýchodně odsud při záchranném výkopu pod vozovkou bývalé Polní ulice, jednalo se o 6 hrobů bez inventáře (Škojec 1997, 348). Kostrouch (2011, 151) uvádí, že šlo o polohu bytového domu Pastelky. V roce 1992 byly při dalším záchranném výkopu asi 50 m jihovýchodně od těchto hrobů objeveny další tři inhumační hroby bez hrobových výbav. Hroby byly uspořádány v řadách a na základě toho se předpokládá, že šlo asi o pohřebiště

z mladší doby hradištní. Konečně v roce 1993 byly na lokalitě při výkopu pro plynovod nalezeny „roztroušené“ lidské kosti (orig.: „zerstreute“ (Škojec 1997, 348)). Z popisu není jasné, jestli to nebyl spíše důsledek porušení výkopem, ale původní místo nálezů se nepodařilo určit (Škojec 1997, 348).

Hustopeče (okres Břeclav)

Podle písemných pramenů sídlily v Hustopečích dvě různé skupiny novokřtěnců. V roce 1530 se sem přistěhovali novokřtělci ze Slavkova, kteří se později transformovali do skupiny Hutterových následovníků, tzv. huteritů. O rok později do Hustopečí přibyli filipité, kteří zde žili po krátkou dobu v jednotě také s gabrielity, jež měli své sídlo v Rosicích (Hutterian Brethren 1987, 93). V roce 1533 však nastal mezi kazateli spor, který vyústil v názorový i organizační rozkol mezi skupinami huteritů, gabrielitů a filipitů, jež nadále fungovaly samostatně (Hutterian Brethren 1987, 109). V roce 1535 také zesílil tlak na přítomnost novokřtěnců a zdejší vrchnost, kterou byla abatýše kláštera na Starém Brně, je z Hustopečí vypověděla (Hutterian Brethren 1987, 134). Filipité si po odchodu založili dočasný tábor na kopci Lassling, huterité pak poblíž v opuštěné obci Starnitz mezi Strachotínem a Šakvicemi. Huterská kronika neopomíná připomenout, že se takto ocitli pod širým nebem, s nemocnými, starci a dětmi (Hutterian Brethren 1987, 135; Beck 1883, 117, pozn. 1). Tato epizoda, jako mnoho podobných jiných, mohla vyústit v pohřby jedinců i ve značné vzdálenosti od původního sídla.

Sídlo hustopečské huterské komunity se klade do dnešní ulice Svatopluka Čecha (Pajer 1999; 2021, 58). Poloha pohřebiště není známa, v archeologických nálezech lze teoreticky rozlišit tři možnosti. Na staveništi bývalého státního statku Velké Pavlovice (farma Hustopeče, poblíž odbočky ze silnice na Břeclav do Horních Bojanovic) byl 13. října 1959 ohlášen „pravěký hrob“ a o den později byl zkoumán. Kostra byla orientována v natažené poloze s hlavou k severozápadu. Autor výzkumné zprávy píše, že: „*Lebka byla rozrušena pozemními úpravami, chyběla celá levá noha a z pravé se zachoval jen femur.*“ (Ondráček 1960, 176). Hrob neobsahoval žádné milodary (a asi ani jiné nálezy), takže kulturní zařazení kostry nebylo možné. Tento hrob může mít i jiné vysvětlení (ojedinělý hrob u cesty, starší pohřebiště). Další potenciální možností je nález v zahradě domu na Kolárově ulici, kde uvádí Unger (1984, 259) podle zprávy Horáka z roku 1983 nález několika porušených kostrových hrobů. Protože Kolárova ulice leží v blízkosti bývalého kostela sv. Ducha, který po určité období používali katolíci (Svoboda 2010, 219), je pravděpodobné, že zde i pohřbívali a hroby zde objevené souvisí s touto epizodou. Třetí zmíněnou možností je ojedinělý lidský skelet s bronzovou přezkou a zlomky novověké keramiky v zásypu, objevený v ulici Táborů 17, parcela 1766, u hranice s parcelou 1768/1 (Trampota 2019, 265, Obr. 44). Skelet byl silně poškozen mechanizací a také tím, že ležel pod základem zdi. Tento pohřeb může souviset spíše než s novokřtěneckým hřbitovem s provozem na dobytčí cestě. Na Moravě byly Hustopeče nejvýznamnějším centrem obchodu s cizím (uher-

ským) hovějším dobyt看em. V roce 1550 dokonce panovník jmenoval zvláštního úředníka – hansgrafa – který měl zejména na hustopečské dobytčí trhy dohlížet (Vermouzek 1994a; Vermouzek 1994b; Janák – Hledíková 1989, 126).

Ivančice (okres Brno-venkov)

Náboženská situace v Ivančicích byla poměrně pestrá. Svě významné sídlo zde měla jednota bratrská (Zeman 1967, 32) a také zde při severním okraji města žila židovská komunita, jejíž pohřebiště užívané až do 20. století patří k nejstarším souvislým židovským pohřebištím na Moravě (Klenovský 2018, 121). Dle písemných pramenů se v Ivančicích také postupně vyskytovalo několik různých novokřtěneckých skupin. Poprvé se zde objevili v roce 1527/8 (Hutterian Brethren 1987, 79; Beck 1883, 68), tedy ještě před vlastním zformováním huteritů. Ti zde pak měli sídlo v letech 1545 až 1547 (Hutterian Brethren 1987, 239). O výskytu dalších skupin jsou naše poznatky zatím útržkovité, prameny zachycují pilgramity, slavkovské bratry, gabrielity (Zeman 1967, 56–57) a švýcarské bratry (Zeiler 1650). Místo či místa pohřebišt nejsou známá. S novokřtenci může souviset objev na dvoře rodinného domu č. p. 17 na ulici Hornická (Kala 2014, 217). Na dvou místech přibližně 10 m od sebe vzdálených bylo objeveno větší množství lidských kostí, dále pak zbytky dvou ženských skeletů spočívajících v natažené poloze s hlavou k západu. Spolu se skelety se nenašly žádné artefakty, v zásypu byly nalezeny zlomky pravěké a středověké keramiky (Kala 2014), což ale nevylučuje, že se může jednat o pohřby či přímo celé pohřebiště některé z výše uvedených konfesí (pravděpodobně s výjimkou židů).

Ivaň (okres Brno-venkov)

Se sídlem novokřtenců – huteritů jsou spojovány dvě lokality, a to jedna (podle místní tradice) v zástavbě obce (dům č. 3) a v pramenech doložený mlýn (Pajer 2021, 59, Obr. 38; Hutterian Brethren 1987, 636). Pajer (2021, 60) též uvádí, že pravděpodobný hřbitov se nacházel na zahradě za domem č. 3 a zasahoval i do míst, kde při výstavbě obchodního střediska byly nalezeny lidské kosti (Pajer 2021, 60), o konkrétním výzkumu nejsou žádné další informace.

Kobylí (okres Břeclav)

Vedle huteritů v Kobylí žili také členové jednoty bratrské (Zeman 1967, 42).³ Sídlo huteritů se klade do jihozápadní části obce zvané Dvorce (Pajer 2021, 61, Obr. 39). Pohřbívali pravděpodobně v blízkosti sídla v místech, kde při výstavbě nových sklepů byly nalezeny lidské kosti (Pajer 2021, 62). O konkrétním výzkumu těchto nálezů nejsou žádné další informace.

3 Zeman také zmiňuje novokřtěnecký hřbitov (1967, 42), avšak neuvádí svůj zdroj, huterské kroniky se o pohřebišti zde nezmiňují.

Ladná (okres Břeclav)

Sídlo huteritů se lokalizuje do jižní části obce do míst bývalého mlýna (Pajer 2021, 67, Obr. 45). Místo pohřebiště Pajer neuvádí. Při archeologickém výzkumu v polní trati „Kerchová“ jižně od Ladné na pravém břehu Žižkovského potoka bylo v roce 1975 při rozšiřování písečníku objeveno kromě objektů z doby římské i šest hrobů, které se nacházely ve východních částech větší zkoumané plochy (Tejral 1977, 43). Jedinci spočívají v natažené poloze s pažemi překříženými na prsou a jejich skelety byly orientovány ve směru Z-V (Tejral 1977, 43). Autor výzkumné zprávy též uvádí, že se v hrobech nenašly žádné milodary, a pravděpodobně i v souvislosti s polohou rukou nebožtíků má za to, že se zde proto pohřbívalo „ve velmi pozdním období“. Poloha rukou v pánvi, na břicho a na prsou (někdy až pod krkem), resp. výrazný kvantitativní výskyt oproti rukám podél těla, je ve středoevropském křesťanském kontextu spojována převážně až s novověkým pohřebním ritem (např. Králíková 2007, 161 a 171). Je možné uvažovat o tom, že se jedná o hřbitov novokřtenců.

Mikulov (okres Břeclav)

V Mikulově žili příslušníci mnoha náboženských vyznání. Vedle různých novokřtěneckých skupin se zde rozrůstala židovská komunita, jejíž hřbitov ležící v severozápadní části vnitřního města byl od svého založení v polovině 16. století postupně rozšiřován (Klenovský 2018, 192). Mikulov byl prvním sídlem novokřtenců na Moravě, prameny zde zmiňují tzv. švertlery, šteblery (Hutterian Brethren 1987, 80), dále pak sabatariány, pilgramity a/nebo korneliány, švýcarské bratry, gabrielity, entuziasty, libertiny a huterity (Zeman 1967, 58–59). O přesné lokalizaci těchto skupin nemáme dostatečné informace. Sídlo huteritů, které vzniklo v roce 1556, klade Pajer (Pajer 2021, 79) do severovýchodní části dnešního Mikulova a dnešních ulic Školní, Venušina, 1. máje a Habánská. Pohřebiště v mírném svahu Svatého kopečku bylo lokalizováno již na počátku 20. století (Jüttner 1918), kdy zde studenti našli kosti nejméně 5 osob. Jüttner kosti nepovažoval za pravěké, ale předpokládal, že se jedná o hřbitov novokřtenců. Při různých příležitostech byly v místech nalezeny další porušené hroby (Unger 1984, 258; Kříž 2021, 40). Kromě nálezů z roku 1918 (Jüttner 1918) to byly další v letech 1922 (Diblíková 2020, 38–40), 1983 (Unger 1984, 258–260) a 2018 (výzkum Františka Trampoty, archeologa z Regionálního muzea v Mikulově uvádí Diblíková (2020, 38), ale bez relevantní citace). Jednou z poloh byl výkop základové jámy pro trafostanici, kde byly v dubnu 1983 nalezeny kosti většího počtu skeletů. S nimi pak byly ojedinele nacházeny háčky a babky z oděvů a zbytky dřeva a hřebíků z rakví. Autor výzkumné zprávy (Unger 1984, 258) uvádí, že hroby měly hloubku jen 0,4–0,8 m, pokud v rozrušené situaci bylo možno sledovat, hroby se vzájemně porušovaly a překrývaly, převažující orientace byla S-J s různými odchylkami a počet jedinců odhadl na 10 až 20 osob. Z absence předmětů obvykle nacházených v novověkých hrobech s katolickým ritem (medailony, růžence, křížky) a blízkosti dvora huteritů (asi 200 m) autor

usoudil, že se jedná o jejich pohřebiště. Kosterní pozůstatky byly vyzvednuty „jen vzorkovitě“ (Unger 1984, 258), nicméně byly to evidentně kosti různých věkových skupin a „*chrup nebyl sanován a zubní korunky byly jen málo abradované. Na čele jednoho pohřbeného byly pozorovány stopy zranění.*“ (Unger 1984, 258). Antropologickou analýzu dochovaných kosterních souborů z této lokality provedla Diblíková (2020). Analýza vyzvednutých souborů kostí byla obtížná, protože soubory tvořily celky po jednotlivých skeletech. Zpracovala celkem 7 souborů kostí ze tří výzkumů, ale vzhledem k pravděpodobnému původu ze stejného pohřebiště je ve výsledném přehledu spojila dohromady. Celkem analyzovala 150 kostí, resp. fragmentů kostí (včetně dvou téměř neporušených kraníí a 14 izolovaných zubů). Minimální počet jedinců stanovila na 18, z čehož bylo 5 nedospělých (různého dožitého věku) a zbývající dospělé osoby určila jako 7 žen a 6 mužů (Diblíková 2020, 104). Autorka zmiňuje také výskyt řady epigenetických znaků na kostře, jak na lebce, tak na postkranialním skeletu (Diblíková 2020, 108), které by bylo možné využít a sledovat na jiných pohřebištích novokřtěnců. Kromě degenerativně-produktivních změn kloubů zaznamenala na kostech traumata, například sečné zranění čelní kosti, které zmiňuje už nálezce (Unger 1984, 258), parasymfyziální zlomeninu dolní čelisti aj., a také projevy zánětů a stresu, např. zubní sklovinné hypoplazie (Diblíková 2020, 116).

Němčičky (okres Brno-venkov)

Němčičky byly důležitým střediskem huteritů, jejichž sídla Pajer lokalizuje do dvou míst, a to severovýchodně a jižně od obce (Pajer 2021, 82, Obr. 53). Uvádí rovněž, že se hřbitov novokřtěnců nacházel „v trati Hölle“, což vyvozuje z příležitostných nálezů koster a k tomu cituje vlastivědnou literaturu (Kratochvíl 1913, 156). V ní se doslova uvádí: „*V polní trati Hölle přichází se na základy zdí bývalého prý „bratrského“ (novokřtěneckého) hřbitova.*“, což je jediná zmínka, nikoliv však o kostrách. Indikační skici ovšem nejsou pro Němčičky k dispozici a na žádné mapě se nám nepodařilo trať či cokoli jiného s tímto či podobným názvem najít. Kosterní nálezy však byly zaznamenány severně od obce v poloze „U dvorka“ na staveništi tehdejšího JZD (Staňa 1971, 58; Kříž 2021, 41), kde byly v roce 1970 nalezeny 4 hroby pod 40–60 cm mocnou ornici. Kostry odpovídaly poloze nebožtíků na zádech v natažené poloze s pažemi podél těla, ležely v orientaci SZZ–JVV a tvořily „nepravidelnou řadu“ s mezerami mezi hrobovými jámami asi 120 cm. O 6 metrů severněji byla v další (asi odděleně kopané jámě) nalezena další kostra, odpovídající poloze v téže řadě. Autor výzkumné zprávy (Staňa 1971, 58) uvádí, že nebyly nalezeny žádné předměty v hrobech a co se týče datování, resp. původu hrobů zcela vylučuje recentní původ a navrhuje jejich zařazení buď do doby mladohradištní, nebo do 16. století a uvádí, že tam mohli pohřbívat novokřtěnci. Skelety byly antropologicky posouzené Stloukalem (Stloukal 1973, 93–94), přičemž čtyři skelety určil jako dospělé různého věku, pátý skelet zmíněný Staňou vůbec neuvádí.

Nosislav (okres Brno-venkov)

Kromě huteritů je v Nosislavi zachyceno „pár členů jednoty bratrské“, kteří však netvořili samostatný sbor (Zeman 1967, 60). Sídlo huteritů se nacházelo v jižní části městečka na levém břehu Jihlavy (Pajer 2021, 87, Obr. 55). V pozemkových knihách se dochoval zápis o majetko-právní transakci mezi novokřtěnci a majitelem panství Janem Divišem ze Žerotína, jež se týkala právě vhodného pozemku pro zřízení nového novokřtěneckého hřbitova. Ten měl nahradit stávající pohřebiště, „*malé místo k pohřbu těl svých mrtvých*“ (MZA v Brně, SOkA Brno-venkov se sídlem v Rajhradě, C 177, inv. č. 12a, f. 53 - zápis otištěn v plném znění v Pajer 2021, 224–225), které již nedostačovalo. Novokřtěnci požadovali pozemek sousedící s jejich vinohradem (v Záhumení), jež jim vrchnost bezplatně postoupila do dědičného užívání (tamtéž). Ani v případě nosislavského novokřtěneckého hřbitova, resp. hřbitovů – původního menšího, jehož lokace není známá, a nově vzniklého (a pravděpodobně většího) podél vinohradu v Záhumení – nelze pozorovat zvláštní důraz na umístění či podobu novokřtěneckého hřbitova. Naopak situace nosislavského i novomlýnského (viz níže) pohřebiště naznačují, že se pravděpodobně jednalo o pragmatická rozhodnutí vycházející především z dostupnosti volného pozemku. Umístění na okraj novokřtěneckého osídlení, případně do sousedství zemědělské půdy, by mohlo vyplývat rovněž z hygienických důvodů, neboť z jiných pramenů víme, že úroveň hygieny byla mezi novokřtěnci (huterity) poměrně dobrá. O tom může svědčit nejen skutečnost, že huterité např. ve svých školách a školkách separovali nemocné děti od zdravých a uvědomovali si potenciální infekčnost společně užívaných předmětů (Hostetler – Gross – Bender 2013, 5), ale také hojná poptávka po službách huterských lazebníků, lékařů či porodních bab (Friedmann 1953; Sommer 1953; Loukotová 2018). Roku 1602 a 1700 se v písemných pramenech uvádí hřbitov (krchůvek) jako „kus země aneb trávníku ležící na slatině podle vinohradu jejich, jež slově v Záhumení“ a na jiném místě stejné strany „na slatině podle záhumení“ (Pajer 2021, 224–225), zdrojem této informace je Pozemková a pamětní kniha Nosislav (1542–1752), MZA v Brně, SOkA Brno-venkov se sídlem v Rajhradě, C 177, inv. č. 12a, f. 53. (Zápis otištěn v plném znění v Pajer 2021, 224–225). V tereziánském katastru z roku 1749 byla uvedena pastvina „*Slatina beim wiedertauferrischen Friedhof*“. Indikační skici pro Nosislav bohužel nejsou k dispozici, takže není jasné, kde by ona slatina měla ležet. Nejseverněji položená ulice Nosislavi se však dnes jmenuje „Ke Slatině“.

Nové Mlýny, Přítluky (okres Břeclav)

Sídlo huteritů se nacházelo ve východní části obce v místech pozdějšího vrchnostenského dvora (Pajer 2021, 94). Pajer též uvádí podle domovní knihy, že v lokalitě byl hřbitov (Pajer 2021, 93). Z této ojediněle dochované novomlýnské domovní knihy, která byla jakousi huterskou obdobou pozemkových knih, se dozvídáme také o konkrétním umístění huterského pohřebiště. Huterité v ní zaznamenávali majetkové transakce

týkající se jejich sídla v Nových Mlýnech, kde se usadili v roce 1558 (Hutterian Brethren 1987, 363–364). Ve výčtu budov a pozemků náležejících k jejich haushabenu se objevuje rovněž pole, které směnili s jistým Peterem Schneiderem za jiná dvě pole, která původně k novomlýnskému haushabenu náležela. Nové, směněné pole leželo hned za jejich tkalcovnou, a rozdělili je na tři části: z jedné udělali zahradu, druhou přičlenili ke zmíněné tkalcovně a na třetí, nacházející se v horní části pozemku „směrem k vodě“, zřídili v roce 1580 hřbitov (Mais 1964, 71). Lze tedy vyvodit patrnou snahu umístit pohřebiště do okrajové části areálu tohoto dvora.

Pavlov (okres Břeclav)

V Pavlově se postupně vyskytovali novokřtěníci dvou různých konfesí. Z huterské kroniky víme o příslušníku švýcarských bratří žijících v Pavlově, který se v roce 1543 připojil k huteritům v Šakvicích (Hutterian Brethren 1987, 226). Sídlo huteritů v Pavlově mělo zřejmě jen krátké trvání (Pajer 2021, 101). S novokřtěníci byly spojovány kostrové hroby, které byly nalezeny při stavbě plynovodu na okraji obce za hřbitovem (Rubinková 1999, 167; Kříž 2021, 41). Může jít o pohřební místo z mladší doby hradištní (Kubín 2007, 147), nebo také o pohřebiště novokřtěníců. Antropologicky byl vyhodnocen jeden z poškozených hrobů s kostrou dospělého a zbytky rakve (Rubinková, Wiesnerová 1998).

Pouzďřany (okres Břeclav)

V Pouzďřanech sídlili filipité, kteří roku 1538 prodali svůj dům a vinohrad huteritům (Hutterian Brethren 1987, 173). Jejich sídlo Pajer klade do jižní části městečka a na základě nálezů keramiky sídlo charakterizuje jako nadstandardně vybavené středisko keramické výroby (Pajer 2021, 114–119). V obci jsou zmiňováni také švýcarští bratři (Rothkegel 2021, 86). Podle Pajera bezprostředně na sídelní oblast navazovala zahrada se hřbitovem zvaná „Brüdergarten“ a louka „Brüderwiesen“ (Pajer 2021, 114). Prozatím nemáme zprávy o nálezech lidských kostí v této lokalitě.

Přibice (okres Brno-venkov)

Vedle novokřtěníců byli v Přibicích přítomni pravděpodobně i členové jednoty bratrské (Zeman 1967, 67). Sídlo novokřtěníců leželo v jižní části obce v blízkosti řeky Jihlavy (Pajer 2021, 126). V roce 1972 při výkopu pro sloup elektrického vedení v polní trati „Mlynářovy“ na jižním okraji obce směrem na Ivaň byly nalezeny lidské kosti a nakonec byly vymezeny a popsány čtyři narušené hroby v natažené poloze na zádech orientované JV-SZ (Unger 1973, 89). S kostmi byla nalezena část záponky - „babky“ (hrob 3) a několik bronzových špendlíků (hrob 4). Na základě toho autor usoudil, že se jedná o pohřebiště novokřtěníců. Nedávno bylo místo zvoleno jako vhodná lokalita pro školní archeologický výzkum pohřebiště pro praxi studentů antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity. Od roku 2018 probíhá na lo-

kalitě soustavný archeologický výzkum (Pěnička 2022), který potvrdil interpretaci nálezu J. Ungera z roku 1972. Během šesti výzkumných sezón v letech 2018 až 2023 byla prozkoumaná dosud vymezená plocha (15 x 15 m), na které bylo zdokumentováno 160 číslovaných hrobů (H1 až H160) a další roztroušené kosti z porušených hrobů. Nálezový inventář (špendlíky, záponky, náprstek) bez typicky katolického inventáře potvrzuje kulturní zázemí pohřbených v novověké komunitě novokřtěníců, jeden z hrobů je datován pomocí mince z roku 1590 (Pěnička 2022, 188). Dvě dosud získaná absolutní ¹⁴C data ze dvou skeletů nalezených přibližně v protilehlých rozích dosud zkoumané plochy jasně potvrzují časové zařazení jedinců do období pobytu novokřtěníců na Moravě. Na žádné straně výkopu dosud nebyl zachycen okraj pohřebiště, celkový počet těl na pohřebišti uložených tedy bude pravděpodobně výrazně vyšší. Kosterní nálezy byly dosud podrobeny řadě analýz v rámci diplomových prací studentů antropologie.

Slavkov u Brna (okres Vyškov)

Slavkov patřil k obcím s největší náboženskou pestrostí na Moravě vůbec (Zeman 1967, 44). Vedle stoupců jednoty bratrské a židů zde našla útočiště řada novokřtěneckých skupin (Ličman 1921, 128–139). Prameny uvádějí šteblery, slavkovské bratry, huterity, švýcarské bratry, pilgramity a korneliány (Zeman 1967, 44–46). K zajímavostem sídla patří i to, že příležitostně zde pobývali italská novokřtěníci prchající z Vídně do Krakova (Zeman 1967, 47).

Sídlo huteritů se nacházelo na Bučovické ulici (Pajer 2021, 135, Obr. 85). Pohřebiště je kladeno do polohy „za panským mlýnem“ (Ličman 1921, 136), který byl umístěn na východním okraji města. V poznámce bez uvedení pramene na stejné straně Ličman uvádí: „R. 1612 koupili si 2 kusy zahrádky za mlýnem „při pohřbu jejich“ [pravděpodobně autor myslí hřbitov - pozn. autoři studie] a r. 1614 opět jeden kus.“ Dalšími místy spojenými s pohřbíváním novokřtěníců jsou uváděny hroby odkryté v blízkém okolí při několika různých příležitostech. V lednu 1974 byly narušeny kosterní pozůstatky při stavbě Veteriny Slavkov na Bučovické ulici (Jaroš 1974, 103–104 a 229–230). Skelety ležely v hloubce 1,3–1,6 m. Celkově bylo zdokumentováno 10 hrobů, z nichž skelet č. 8 nemohl být z důvodů stavební situace vyzvednut. Kosterní pozůstatky zpracovával Milan Stloukal (Stloukal 1977, 89–90 a 175), který z devíti vyzvednutých skeletů určil 5 jako ženy (dospělé č. 1, 4, 7, 9 a kostra nedospělé č. 3), jeden jako dospělého muže (č. 2), dva další jako kostry nedospělých jedinců bez určení pohlaví (č. 5 a 10) a zbývající nebylo možno určit (č. 6). Co se týče interpretace původu skeletů, Jaroš (1974, 103) doporučuje brát v úvahu skutečnosti, že (a) na Bučovské ulici je uváděn židovský hřbitov, který byl později přesunut jinam,⁴ dále (b) že „Habáni“ bydlící rovněž

4 Podle Klenovského však pro tuto lokalizaci nejstaršího židovského hřbitova ve Slavkově nejsou žádné doklady, židovské pohřebiště užívané v letech 1549–1744 je lokalizováno jižně od města při silnici na Čejč (Klenovský 2018, 278, 281).

na Bučovské ulici měli hřbitov jinde (a cituje Ličmana 1921), že (c) toto místo bylo mimo původní městské hradby a mohlo jít o pohřby lidí mimo společnost a (d) že ve zkoumané části nebylo prokázáno pravěké osídlení. Stloukal po zvážení těchto okolností a svých výsledků se přiklání k tomu, že jde o pohřebiště „Habánů“ (Stloukal 1977, 90). Záchranným výzkumem roku 2011 se prokázalo, že hřbitov v místech budovaného supermarketu SPAR v západní části Slavkova patřil židovské komunitě a skelety byly pohřbeny na původní místo (Mikulková 2011, 194). Při výkopech v souvislosti s výstavbou firmy Cutisin byla v letech 1993 a 1994 zkoumána polykulturní lokalita ve východní části Slavkova, kde bylo nalezeno větší množství archeologických objektů z různých období pravěku (Enderová 1997, 271–272). Při výkopu vodovodní přípojky ke konci výzkumu bylo narušeno větší množství hrobů v dřevěných rakvích orientovaných většinou ve směru V-Z. Autorka výzkumné zprávy se domnívá, že hroby „*patrně souvisí s novokřtěneckým dvorem...*“ (Enderová 1997, 272). Je zde však třeba vzít v úvahu množství různých novokřtěneckých skupin, které mohly své zemřelé pohřbívat na více různých lokalitách, nebo naopak využívat jedno pohřebiště.

Šakvice (okres Břeclav)

Sídla huteritů se předpokládají mezi venkovskou zástavbou (Pajer 2021, 155–157). Pajer uvádí zprávu z místní kroniky, podle níž se v trati U Izidora v roce 1893 „*našla kostra v mělké hloubce a u ní 4 stříbrné mince*“ (2021, 158, 411). V roce 1987 byly v této trati narušeny kostrové hroby (Unger 1990, 81; Unger 1991, 130; Pajer 2006, 30, 143). Unger uvádí, že šlo o poměrně mělké (do 1 m) a nepravidelně orientované hroby, bez dalších předmětů. Vzhledem k blízkosti huterských domů se badatelé dosud přiklínili k tomu, že se jedná o pohřebiště novokřtěnců (Michna 1988, 366; Unger 1991, 130; Kříž 2021, 43; Pajer 2021, 158). Zmínka v místní kronice o čtyřech stříbrných mincích v hrobě této interpretaci však neodpovídá.

Tavíkovice (okres Znojmo)

Huterité zde obývali dvě lokality. Hlavní sídlo huteritů bývalo v místech dnešního zámečku na ploše asi 1 ha a řemeslnický areál ležel východně odtud (Pajer 2021, 159–160). Pajer taktéž klade hřbitov do přilehlého Toufarského lesa, „*...kde se při příležitostných zemních pracích přicházelo na lidské kostry*.“ (Pajer 2021, 160). O konkrétním výzkumu těchto kosterních nálezů nejsou žádné další informace.

Trstěnice (okres Znojmo)

Sídlo huteritů se nacházelo v severní části obce, hřbitov se podle Pajera nacházel ve svažitém terénu nad obytnou částí v trati „Na hrobech“ (Pajer 2021, 170). O konkrétním výzkumu těchto kosterních nálezů nejsou žádné další informace.

Vacenovice (okres Hodonín)

Sídlo na ploše asi 0,9 ha leželo v jižní části obce a podle Pajera se má hřbitov nacházet mezi sídlem novokřtěnců a tvrzíštěm. Při stavbě nových vinných sklepů se zde nacházely hroby (Pajer 2021, 177). O konkrétním výzkumu těchto kosterních nálezů nejsou žádné další informace.

Veselí nad Moravou (okres Hodonín)

Veselí nad Moravou bylo osídleno obyvatelstvem různého náboženského vyznání včetně členů jednoty bratrské (Zeman 1967, 146) a židů (Klenovský 2018, 356). Sídlo huteritů se nacházelo na veselském předměstí v dnešní Masarykově ulici (Pajer 2021, 187). Při stavebních pracích v ulici Sadová, poblíž místa zvaného „Za cigánovým“, bylo roku 1987 a 2000 objeveno několik desítek kostrových hrobů. Celková situace pohřebiště byla v pěti horizontech nad sebou. Hroby se vzájemně neporušovaly ani nepřekrývaly. Někteří jedinci byli pohřbeni v dřevěných rakvích. V hrobech se nacházely pouze kovové součásti zapínání (háčky a očka) a také zlomky nádob v ústech několika (4) zemřelých (Šútor 2001, 256; Kříž 2021, 43). Skelety byly antropologicky vyhodnoceny, přičemž bylo zjištěno, že se jedná o 185 jedinců, mezi nimiž byli muži, ženy i děti. Na kostrách byly zjištěny degenerativní změny, trepanace lebky, tuberkulóza, Bechtěrevova choroba, anemie a syfilis (Vargová et al. 2013, 2014).

Pajer považuje místo za doposud největší prozkoumaný novokřtěnecký hřbitov (2018, 119). Oddělenost hrobů a střepy v ústech naznačují židovský pohřební ritus (Unger 2020), na druhou stranu je na pohřebišti velké množství skeletů/hrobů rozrušených a chybí některé atributy typické pro židovské pohřby, jako oblázky v nohou a střepy na očích. Sám autor výzkumu (Šútor 2001, 256) naznačuje spíše vztah k mladohradištnímu období a střepy v ústech považuje za přetrvávající relikt pohanských praktik. Mladohradištní období ale zase není kongruentní s novodobými háčky a záponkami z oděvu.

Žádovice (okres Hodonín)

Sídlo huteritů se nacházelo v severní části obce na ploše asi 1 ha (Pajer 2021, 194). Při terénních úpravách při východním okraji obce v místní části „Hradisko“ byly v letech 1917, 1936 a 1971 narušeny kostrové hroby bez jakéhokoliv inventáře (Snášil 1972, 127). Hroby měly nepravidelnou orientaci a různou hloubku. Snášil uvádí u svého výzkumu hloubku 20–100 cm, ale cituje starší zprávy s hloubkou 40–200 cm. Mohlo by se jednat o pohřebiště obyvatel žádovického sídla novokřtěnců (Kříž 2021, 44; Pajer 2021, 194). Neodpovídá tomu ale fakt, že řada skeletů byla bez lebky (čímž autor nemyslí z důvodu sekundárního narušení terasováním svahu, ale původní stav pohřbu). Snášil místo nepovažuje za standardní pohřebiště, ale spojuje je s vpádem Bočkajovců do Žádovic na počátku 17. století, nebo s pustošením vesnice za třicetileté války. Huterské kroniky zmiňují opakovaná plenění sídla různými vojsky (Hutterian Brethren 1987, 577–578, 639, 648 aj.)

VYHODNOCENÍ A DISKUSE ZÍSKANÝCH ÚDAJŮ

Z výše uvedených případů lokalit, na nichž byl zvažován novokřtěnecký pohřeb, vyplývá několik závěrů. Při vši nejednoznačnosti je možné na základě konfrontace písemných pramenů a dosavadních kosterních nálezů rámcově vymezit možnosti a meze pro interpretaci kosterních nálezů, přičemž se možnosti jejich určení spíše rozšiřují, než zužují.

Aby bylo možné nález kosterních pozůstatků zařadit, archeologie obvykle používá typické ukazatele pohřebního ritu indikující danou archeologickou kulturu. Mezi takové archeologické ukazatele či indikátory patří jak údaje na individuální úrovni (hrob, pohřeb, skelet), tak na úrovni celého pohřebiště. Individuálními ukazateli je obvykle pohřební výbava, tj. předměty z trvanlivých materiálů zachované v hrobech původně přidáné mrtvému jako milodary/atributy či součásti oděvu, rakev, obložení aj. Svoji indikační funkci může mít i poloha těla zemřelého z hlediska anatomického (natažená poloha na zádech, skrčená na boku aj.), orientace skeletu/hrobu vůči světovým stranám, hloubka a tvar hrobové jámy aj. Na úrovni pohřebiště je to jeho celková geografická/krajinná poloha, rozsah, uspořádání hrobů a jejich vzájemné vztahy, porušování aj. Na základě dostatečného počtu/kombinace *pozitivního* nálezu těchto ukazatelů je možné kosterní nález zařadit do určité kultury. V případech, kdy jednoznačné ukazatele chybí, nebo jejich kombinace umožňuje více různých výkladů, nelze nález spolehlivě zařadit.⁵

V případě pohřebního ritu novokřtěnců nemáme k dispozici podrobnější popisy v písemných pramenech, které by ho charakterizovaly. Z výše uvedených dílčích poznatků tak lze vyvodit pouze některé náznaky. Vzhledem k různému původu novokřtěnců nelze předpokládat jednotný pohřební ritus napříč všemi lokalitami. Další komplikaci přináší rozmanitost novokřtěneckých skupin, jejichž osídlení v některých lokalitách probíhalo současně (zejména Ivančice, Mikulov, Slavkov aj.), jinde jedna skupina přebírala sídlo nebo jeho část od skupiny jiné (Bulhary, Pouzdřany). Můžeme si taktéž položit otázku, zda a jak souvisel společný způsob života a hospodaření, charakteristický pro huterity, s pohřební praxí. O jiných skupinách, např. švýcarských bratřech nebo pilgramech z pramenů víme, že společné vlastnictví nezaváděli, je tedy otázkou, zda své zemřelé pohřbívali na společné pohřebiště, či nikoliv. Související otázkou je také to, zda a jak se promítly mezikonfesijní spory v rámci jedné obce do praxe pohřbívání. Zda v době soužití či nějaké míry shody tyto skupiny využívaly stejné pohřebiště, a zda tomu tak bylo i poté, co se názorově rozešly (např. v Hustopečích). Nejasné je v současnosti i to, zda byl novokřtěnecký hřbitov ohraničen nějakou zídkou, jak by naznačovala zpráva o hřbitově v Nosislavi a nález v Něm-

5 Ponecháváme zde zcela stranou, jak v historii archeologie tento konsensus vznikl i otázku relevance „archeologické kultury“ pro interpretaci reálné lidské kultury v žitém světě, resp. jejich vzájemnou korespondenci; diskuse tohoto tématu je stále, i když jen sporadicky vedená v různých oblastech archeologie, kritičtější verzi najdeme příkladně v práci Reynolds a Riede (2019).

číčkách. Pro zodpovězení těchto otázek prozatím nemáme dostatek podkladů.

Naše současné představy o pohřebním ritu novokřtěnců na Moravě vznikaly historicky obdobně jako v jiných archeologicky zkoumaných obdobích/kulturách. Šlo o konfrontaci předchozích nálezů a jejich interpretací s nálezy novými a následnými reinterpetacemi, navíc s výrazným přispěním vlastivědné literatury, obvykle místopisných zpráv reflektujících relikty lidového/místního povědomí o přítomnosti novokřtěnců v daném městě či vesnici, v kombinaci s inspirací některými staršími, nikoliv však dobovými, texty. Ty ovšem mohou být nespolehlivé, nebo neúplné.

Dalším důvodem obtížné identifikace novokřtěneckých pohřbů je skutečnost, že novokřtěnci pravděpodobně neměli žádnou specifickou pohřební výbavu, tedy nějaký *pozitivně* rozlišitelný „novokřtěnecký balíček“. Jejich pohřby nezahrnují specifické milodary či jinou specifickou hrobovou výbavu a rozlišení je tedy spíše na základě *nepřítomnosti* znaků jiných kulturních skupin. Důvodem může být, že na Moravě se hnutí teprve formovalo a tříbilo z řady různorodých proudů a neuběhl dostatečný čas pro sjednocení a fixaci nějakého specifického pohřebního ritu (teoreticky tedy ani nelze očekávat nějakou jednotu prvků ritu napříč územím a časem, např. pohřby pouze v rakvi nebo pouze bez rakve apod.). Může to ale také odrážet vymezení se vůči katolické náboženské praxi spojené s různými artefakty, jako jsou růžence apod.

Na základě současného archeologického konsensu se v hrobech novokřtěnců v evropském novověku nachází pouze relikty drobných sponek z oděvu, výjimečně jiných drobností (Rubinková 1999; Králíková 2007, 116–117), které však nemusí být pro ně v daném období výlučné, dokonce ani specifické pro dané období. Tato situace umožňuje alespoň identifikovat jasné prvky s novokřtěnectvím (pravděpodobně?) zcela neslučitelných aspektů, a tedy *vyložit* možnost pohřebiště novokřtěnců. Takovou situaci v našem seznamu může představovat pohřebiště ve Veselí nad Moravou, kde se objevují střepy nádob v ústech zemřelých. Ani interpretace tohoto pozitivního nálezu však není jednoznačná, protože střepy v ústech zemřelých (a zde pouze 4 případy z celého objemu zkoumané části pohřebiště – 68 hrobů a velkého množství dalších rozrušených skeletů) autor nálezu/výzkumu (Šůtora 2001, 256) dává do souvislosti s jinými střepy nalezenými na pohřebišti, spojuje je s kulturní vrstvou či dokonce sídlištěm z 11. století a střepy v ústech považuje za „*reziduum pohanských zvyklostí, které na základě slovenských analogií přezívají až do 17. století*“. Zatímco Unger (Unger 2020) uvažuje o možnosti židovského pohřebního ritu, přestože evidentně chybí jiné jeho znaky, např. střepy na očích či říční oblázky/valouny u dolních končetin, které byly početně přítomny na jiném moravském židovském pohřebišti ve Slavkově (Mikulková 2011, 194).

Výzkum více hrobů na jednom místě, jako v případě pohřebiště ve Veselí nad Moravou a v Příbících, umožňuje také hodnocení vzájemného vztahu hrobů na pohřebišti, srovnávání výbavy, orientace a hloubky hrobů atd. Zatímco ve Veselí nad Moravou se hroby podle archeologické zprávy „vzájemně re-

spektovaly“ (Šútor 2001, 256), v Příbících je evidentní běžné porušování hrobů a nejasnost jednotlivých horizontů, což na první pohled vypadá na dvě zcela odlišné situace. V případě Příbic ale nejasnost horizontů může jít na vrub nejasnosti hrobových jam vůbec ve šterkopískovém podloží. Ve Veselí nad Moravou autor sice rozlišil 5 horizontů a hroby se vzájemně respektovaly, na druhou stranu ale v úvodu zprávy uvádí, že našel také velké množství rozrušených hrobů (Šútor 2001, 256) a antropologické analýzy to potvrdily a konkretizovaly na celkem 185 jedinců (Vargová et al. 2013, 2014). Předchozí hroby tedy rozrušeny byly, a nebylo jich málo, čímž obě situace (Veselí nad Moravou vs. Příbice) už přestávají být tak odlišné. Přitom se jedná o dvě zatím nejrozsáhlejší kolekce, na které jsme při hledání potenciálních pohřebišť novokřtěnců narazili.

Ve většině ostatních situací uvedených v přehledu lokalit jsme na tom s jistotou zařazení k novokřtěncům ještě hůře. Vzhledem k tomu, že většina výkopů je dnes v zastavěných oblastech úzkého dlouhého tvaru „výkopové šířky“ (elektrické vedení, kanalizace, základ zdi domu...), která se nikam nerozšiřuje, bývají nalezeny pouze jednotlivé skelety, často navíc nekompletní nebo narušené předchozí fází výkopu (třeba lžící bagru). Pokud neobsahují žádný inventář, nelze je jednoznačně zařadit do nějaké archeologické kultury či období. I když se hrobová jáma rýsuje a poloha nebožtíka je jednoznačně natažená na zádech, hroby bez nálezů se objevují v různých obdobích, kromě novověku (v různých náboženstvích) také např. v mladší době hradištní, což archeologické zprávy obvykle ve svých interpretacích zohledňují. U „ojedinělých“ nálezů skeletů v takových situacích (např. Hustopeče) není možné zjistit, jestli je ojedinělost nálezů dána jen omezeností výkopu a jedná se skutečně o osamocený hrob, nebo je tento jen jedním z mnoha hrobů velkého pohřebiště rozprostírajícího se pod zemí všude kolem. Někdy může pomoci srovnávání nálezů z předchozích výkopů z jiných let, respektive ze záchranných akcí poblíž (jako v případě Hodonína), což ale není vidět v terénu a hned. Každá první kostra velkého pohřebiště je na čas osamocená, než jsou nalezeny další. To byl koneckonců i případ pohřebiště v Příbících. Kdyby se v roce 2018 nezačalo v blízkosti původního Ungerova nálezů (Unger 1973, 89) několika koster se systematickým výzkumem, který pokračuje již šest sezón, zůstalo by toto pohřebiště na úrovni většiny ostatních z našeho seznamu.

Možnost nalezení většího pohřebiště je proto teoreticky otevřená také u jiných lokalit. Omezení pro rozsáhlejší výzkum zde však představuje především moderní zástavba v obcích, která mohla takové pohřebiště narušit či zničit. Mimo sídelní oblasti či zástavbu, tj. na polích pak je zpravidla jen malá šance na zachycení, případně výzkum omezují další praktické ohledy. Většina lokalit zařazených do našeho seznamu tedy představuje nepočtené nálezy několika skeletů, u nichž nebyly nalezeny žádné nebo téměř žádné nálezy, nejsou tedy nijak pozitivně kulturně zařazeny. Přitom se nachází v obci, ve které je písemnými prameny doloženo sídlo novokřtěnců (většinou huteritů). Potřebnou kapacitu je však velmi obtížné odhadnout a jasná úměra (sídlo = hřbitov) nemusí platit. Jak

naznačují písemné prameny, v časech skrývání se před pronásledováním či vojsky mohli být novokřtění pohřbíváni i jednotlivě, ve větší vzdálenosti od svého sídla. V každém jednotlivém případě je třeba zvažovat řadu okolností, jako je poloha sídla a zvažovaného pohřebiště, náboženská situace v obci a v úvahu připadá i jistá míra centralizace, například jedno pohřebiště pro několik blízkých komunit také nelze vyloučit. Přesto se zdá, že velikost sídla a nalezené (nikomu jinému nepřisouzené) kosterní nálezy v blízkosti sídla do několika set metrů (např. Bořetice, Ivaň, Mikulov, Příbice) mohou odpovídat zprávám o chování a životě novokřtěnců na Moravě.

Přehled hlavních vlastností v zařazených lokalitách s nálezy skeletů jsme sumarizovali v tabulce (Tab. 1), která shrnuje jak povahu identifikujících důkazů, dosavadní poznatky o skeletech/populaci, tak potenciální možnosti do budoucna. Polohu a hlavní atributy jednotlivých lokalit jsme zobrazili v mapě (Obr. 1). Použijeme-li nejpřísnější kritéria pro zařazení lokality k novokřtěncům, jediným jejich dnes prakticky jistým pohřebištem na Moravě jsou Příbice. Již získané kosterní nálezy byly analyzovány antropologicky pouze v několika případech (Mikulov, Veselí nad Moravou, Příbice, Slavkov), relevantní antropologické srovnání a syntéza těchto výsledků nebyly provedeny, u ostatních lokalit antropologické hodnocení chybí. U většiny v minulosti provedených nálezů není bohužel ani jasné, kde jsou skelety nyní uloženy. Řada nálezů dříve připisovaných novokřtěncům jimi ve skutečnosti nemusí být, naopak mohou jimi být mnohé z dosud nejasných nebo neurčených nálezů, které zatím nebyly s novokřtěnci spojovány.

PERSPEKTIVY A ZÁVĚR

Je zřejmé, že běžné přístupy ke kosterním nálezům nás neposunou vpřed v hledání a zajištění adekvátního a hodnověrného vzorku pro populační výzkum novokřtěnců z pozice biologické antropologie. Vytvořený seznam a diskuse jeho kontextu ovšem poskytuje východisko pro vyhledání dosud vyzvednutých skeletů v depozitářích a aplikaci nových metod s cílem rozlišení a identifikaci novokřtěnců mezi potenciálními nálezy. Výzkumný projekt MK ČR v rámci NAKI III nám umožní pokusit se o takovou identifikaci na základě kombinace metod absolutního datování, analýzy populační příbuznosti skeletů na základě aDNA a odlišením migrantů pomocí izotopových analýz. Výsledky pak bude možné použít jak pro upřesnění povahy identifikačních ukazatelů pohřebního ritu novokřtěnců, tak pro navazující interdisciplinární studie, plně využívající potenciálu této situace a konfrontující antropologické analýzy potencované řadou přírodovědných metod a údaje z dobových písemných pramenů.

PODĚKOVÁNÍ

Náš dík za pomoc při vyhledávání zdrojů i kosterních nálezů nechť přijmou: Hedvika Břínková (Archeologický ústav

Brno AV ČR), Pavel Fojtík (Ústav archeologické památkové péče Brno), Tomáš Koch (Muzeum města Brna), Zdeněk Tvrđý (Moravské zemské muzeum), Antonín Štrof (Ústav archeologické památkové péče Brno), Dagmar Vachůtová (Ústav archeologické památkové péče Brno), Kateřina Vymazalová (Masarykova univerzita), Vladimíra Zichová (Muzeum Zámek Slavkov), Michal Živný (Ostravská univerzita). Děkujeme dvěma recenzentům za podnětné rady a korekce původního textu. Za finanční podporu děkujeme Ministerstvu kultury České republiky a programu NAKI III (projekt č. DH23P03OVV074).

PRAMENY

- Beck J. (ed.) (1883): *Die Geschichts-Bücher der Wiedertäufer in Oesterreich-Ungarn, betreffend deren Schicksale in der Schweiz, Salzburg, Ober- und Nieder-Oesterreich, Mähren, Tirol, Böhmen, Süd-Deutschland, Ungarn, Siebenbürgen und Süd-Russland in der Zeit von 1526 bis 1785*. Fontes Rerum Austriacarum, II. díl Diplomataria et acta, 43. svazek, Wien.
- Hostetler J. A. – Gross L. – Bender E. (eds.) (2013): *Selected Hutterian Documents in Translation 1542–1654*. Philadelphia.
- Hutterian Brethren (ed.) (1987): *The Chronicle of the Hutterian Brethren*. Vol. I. Rifton.
- Mais, Adolf (ed.) (1964): *Das Hausbuch von Neumühl 1558–1610, das älteste Grundbuch der huterischen Brüder. Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 80, 66–88.
- Pozemková a pamětní kniha Nosislavi, Moravský zemský archiv v Brně, Státní okresní archiv Brno-venkov se sídlem v Rajhradě, fond C 177 Archiv městečka Nosislav, inv. č. 12a.
- Wolkan R. (ed.) (1923): *Geschicht-Buch der Hutterischen Brüder*, Wien.
- Zieglschmid A. J. F. (ed.) (1943): *Die älteste Chronik der Hutterischen Brüder*, Ithaca, New York.
- The Chronicle of the Hutterian Brethren I*, (1986): Rifton N. Y.: Plough Publishing House.
- Zeiler M., (ed. Merian M.) (1650): *Topographia Germaniae I. Topographia Bohemiae, Moraviae et Silesiae*, Frankfurt am Main.

LITERATURA

- Anagnostou P. – Capocasa M. – Dominici V. – Montinaro F. – Coia V. – Destro-Bisol G. (2017): Evaluating mtDNA patterns of genetic isolation using a re-sampling procedure: A case study on Italian populations. *Annals of Human Biology* 44(2), 140–148. <https://doi.org/10.1080/03014460.2016.1181784>
- Boycott K. M. – Parboosingh J. S. – Chodirker B. N. – Lowry R. B. – McLeod D. R. – Morris J. – Greenberg C. R. – Chudley A. E. – Bernier F. P. – Midgley J. – Møller L. B. – Innes A. M. (2008): Clinical genetics and the Hutterite population: A review of Mendelian disorders. *American Journal of Medical Genetics Part A* 146A(8), 1088–1098. <https://doi.org/10.1002/ajmg.a.32245>
- Capocasa M. – Battaglia C. – Anagnostou P. – Montinaro F. – Boschi I. – Ferri G. – Alù M. – Coia V. – Crivellaro F. – Bisol G. D. (2013): Detecting Genetic Isolation in Human Populations: A Study of European Language Minorities. *PLOS ONE* 8(2), e56371. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0056371>
- Coia V. – Capocasa M. – Anagnostou P. – Pascali V. – Scarnicci F. – Boschi I. – Battaglia C. – Crivellaro F. – Ferri G. – Alù M. – Brisighelli F. – Busby G. B. J. – Capelli C. – Maixner F. – Cipollini G. – Viazzo P. P. – Zink A. – Destro Bisol G. (2013): Demographic Histories, Isolation and Social Factors as Determinants of the Genetic Structure of Alpine Linguistic Groups. *PLOS ONE* 8(12), e81704. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0081704>

- Díblíková M. (2020): *Novokřtenci z Mikulova*. Bakalářská práce. Brno: Masarykova univerzita, Přírodovědecká fakulta, Ústav antropologie. Dostupné z: <https://is.muni.cz/th/ksew6/>
- Dvořák P. – Peška J. (1991): Záchraný výzkum u Bulhar (okr. Břeclav). *Přehled výzkumů* 33, 28.
- Ehler E. – Vanek D. (2017): Forensic genetic analyses in isolated populations with examples of central European Valachs and Roma. *Journal of Forensic and Legal Medicine* 48, 46–52. <https://doi.org/10.1016/j.jflm.2017.04.001>
- Enderová P. (1997): Slavkov (okr. Vyškov). *Přehled výzkumů 1993–1994* 38, 271–272.
- Freyre E.A. – Ortiz M.V. (1988): The effect of altitude on adolescent growth and development. *Journal of Adolescent Health Care* 9(2), 144–149. [https://doi.org/10.1016/0197-0070\(88\)90061-7](https://doi.org/10.1016/0197-0070(88)90061-7)
- Friedmann R. (1953): Hutterite Physicians and Barber-Surgeons. *Mennonite Quarterly Review* 27, 128–136.
- Gagneux P. – Wills C. – Gerloff U. – Tautz D. – Morin P. A. – Boesch C. – Fruth B. – Hohmann G. – Ryder O. A. – Woodruff D. S. (1999): Mitochondrial sequences show diverse evolutionary histories of African hominoids. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 96(9), 5077–5082. <https://doi.org/10.1073/pnas.96.9.5077>
- Hostetler J. A. (1985): History and relevance of the Hutterite population for genetic studies. *American journal of medical genetics*, 22/3, 453–462.
- Hrubý F. (1935): *Die Wiedertäufer in Mähren*, Lipsko.
- Hu W. – Hao Z. – Du P. – Di Vincenzo F. – Manzi G. – Cui J. – Fu Y. X. – Pan Y. H. – Li, H. (2023): Genomic inference of a severe human bottleneck during the Early to Middle Pleistocene transition. *Science* 381(6661), 979–984. <https://doi.org/10.1126/science.abq7487>
- Cherkinsky A. (2010): *Boleradice, trať Hrobů. Radiocarbon analysis Report*. Georgia 2010. Rkp. expertního posudku. Osobní fond P044. Uloženo: Archiv osobních fondů, Archeologický ústav AV ČR Brno, v. v. i.
- Janák, J. – Hledíková, Z. (1989): *Dějiny správy v českých zemích do roku 1945*. Praha.
- Jaroš Jiří (1974): Záchrana kosterních nálezů ve Slavkově. *Přehled výzkumů* 1973, 103–104. Brno 1974.
- Jüttner K. (1918): Geschichte der Friedhöfe in Nikolsburg. *Nikolsburger Wochenschrift* 58 (39), 1–2 a pokračování v 58 (40), 1–3.
- Kala J. (2014): Ivančice (okr. Brno-venkov). *Přehled výzkumů* 55(2), 217.
- Kalinová A. (2017): *Novokřtenská, habánská a posthabánská fajáns v Moravském zemském muzeu (1600–1765)*, Brno.
- Kameníček, F. (1905): *Zemské sněmy a sjezdy moravské: jejich složení, obor působnosti a význam od nastoupení krále Ferdinanda I. až po vydání Obnoveného zřízení zemského (1526–1628). Díl třetí a poslední*. Brno.
- Klenovský J. (2018): *Encyklopedie židovských památek Moravy a Slezska*. Praha.
- Kostrouch F. (2011): Hodonín (okr. Hodonín). *Přehled výzkumů* 52/2, 2011, 146–151.
- Králíková M. (2007): *Pohřební rítus 16.- 17. století na území střední Evropy*. Brno: Nadace Universitas – Akademické nakladatelství CERM.
- Kratochvíl A. (1913): Pohořelský okres. *Vlastivěda moravská*. Brno: Musejní spolek v Brně.
- Kříž M. (2021): *Pohřební rítus moravských novokřtenců*. Bakalářská práce. Brno: Ústav antropologie, Přírodovědecká fakulta, Masarykova univerzita.
- Kubín P. (2007): Archeologické výzkumy Regionálního muzea v Mikulově v letech 1995–2005. *regioM* 2007, 147–152.
- Ličman A. (1921): Slavkovský okres. *Vlastivěda moravská II, Místopis Moravy, Díl I místopisu, Brněnský kraj, Čís. 57*. Brno: Musejní spolek v Brně.
- Loserth, J. – Friedmann, R. (1959): Tyrol (Austria). Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online. [https://gameo.org/index.php?title=Tyrol_\(Austria\)&oldid=146298](https://gameo.org/index.php?title=Tyrol_(Austria)&oldid=146298)
- Loukotová A. (2018): Lékaři, lazebníci a porodní báby z řad moravských novokřtenců v 16.–17. století. *Theatrum Historiae* 22, 51–73.
- Michna P. (1988): Přehled archeologických výzkumů na Moravě a ve Slezsku za rok 1987. *Vlastivědný věstník moravský* 40 (3), 360–367.
- Milner G. R. – Boldsen J. L. (2017): Life not death: Epidemiology from skeletons. *International Journal of Paleopathology* 17, 26–39. <https://doi.org/10.1016/j.ijpp.2017.03.007>
- Mikulková B. (2011): Slavkov u Brna (okr. Vyškov). *Přehled výzkumů* 2010 52(2), 194.

- Ondráček J. (1960): Nález lidské kostry v Hustopečích. *Přehled výzkumů 1959*, 176.
- Pajer J. (1999): Sídla novokřtěnců na jižní Moravě. *Jižní Morava* 35, 530–570.
- Pajer J. (2001): Výroba novokřtěnských fajánsů na jižní Moravě (Soupis doložených lokalit). *Jižní Morava* 37, 21–41.
- Pajer J. (2006): *Studie o novokřtěncích*. Strážnice.
- Pajer J. (2011): *Novokřtěnecké fajánsy z Moravy 1593–1620. Soupis dokladů z institucionálních a privátních sbírek*, Strážnice.
- Pajer J. (2018): *Nové studie o novokřtěncích*. Strážnice.
- Pajer J. (2021): *Sídla novokřtěnců na Moravě*. Strážnice.
- Pánek J. (1994): Moravští novokřtění. (Společenské a politické postavení předbělohorských heretiků, sociálních reformátorů a pacifistů). *Český časopis historický* 92, 242–255.
- Parraguez V. H. – Gonzalez-Bulnes A. (2020): Endocrinology of reproductive function and pregnancy at high altitudes. *Current Opinion in Endocrine and Metabolic Research* 11, 27–32. <https://doi.org/10.1016/j.coemr.2019.12.006>
- Pěnička R. (2022): Novokřtěnský hřbitov v Přibicích. *Jižní Morava* 58, 182–188.
- Petrásek V. (2017): Výkopy na hřbitově habánů – novokřtěnců. *Bořetické listy* 2017 (1), 40.
- Pichler I. – Fuchsberger C. – Platzer C. – Çalişkan M. – Marroni F. – Pramstaller P. P. – Ober C. (2010): Drawing the history of the Hutterite population on a genetic landscape: Inference from Y-chromosome and mtDNA genotypes. *European Journal of Human Genetics* 18(4), 463–470. <https://doi.org/10.1038/ejhg.2009.172>
- Rigasová M. (2014): *Novokřtění v Mikulově a okolí*, Mikulov.
- Rothkegel M. (2007): Anabaptism in Moravia and Silesia. In: Rothkegel M. – Roth J. D. – Stayer J. M. (eds.), *Companion to Anabaptism and Spirituality, 1521–1700*, Leiden, 163–216.
- Rothkegel M. (2008): Nepřátelé–přátelé umění. Obrazoborectví a renesanční sběratelství v mikulovské křtěnecké reformaci (1526–1535). *RegioM. Sborník regionálního muzea v Mikulově* 1, 118–133.
- Rothkegel M. (2010): Knižní kultura moravských novokřtěnců. Rukopisy a tisky z knižních fondů huterských bratří v evropských knihovnách. *RegioM. Sborník regionálního muzea v Mikulově*, 40–63.
- Rothkegel M. (2011): Pilgram Marpeck and the Fellows of the Covenant: The short and fragmentary history of the rise and decline of an Anabaptist denominational network. *The Mennonite Quarterly Review* 85/1, 7–36.
- Rothkegel M. (2021): *The Swiss Brethren: a story in fragments: the trans-territorial expansion of a Clandestine Anabaptist Church, 1538–1618*, Baden-Baden.
- Rubinková M. (1999): *Pohřební ritus 17. a 18. století na Moravě*. Diplomová práce. Brno: Katedra antropologie, Přírodovědecká fakulta, Masarykova univerzita.
- Rubinková M. – Wiesnerová P. (1998): *Pavlov – novokřtěnský hřbitov*. Nálezo-ová zpráva. Regionální muzeum Mikulov.
- Shively G. – Schmiess J. (2021): Altitude and early child growth in 47 countries. *Population and Environment* 43(2), 257–288. <https://doi.org/10.1007/s11111-021-00390-w>
- Siváková D. – Pospíšil M. (2001): Dermatoglyphic analysis of Habans (Hutterites) from Slovakia. *Anthropologischer Anzeiger* 59(4), 355–363.
- Slabý F. (1941): *Novokřtění na Slavkovsku*, Vyškov.
- Snášil R. (1972): Kostrové hroby ze Žádovic (okr. Hodonín). *Přehled výzkumů 1971*, 127–128.
- Sommer J. L. (1953): Hutterite Medicine and Physicians in Moravia in the Sixteenth Century and After. *Mennonite Quarterly Review* 27, 119–120.
- Soták M. – Petřejčíková E. – Siváková D. – Řeřaba K. – Bůžiková A. – Bernasovský I. – Čarnogurská J. – Boronová I. – Mačeková S. – Homořová L. – Sovičová A. – Gabriková D. – Rusínová L. – Bernasovská J. (2011): Historical Sketch of Slovak Haban (Hutterite) Population Based on Autosomal STR Analysis. *Human Biology* 83(5), 599–609.
- Staňa Č. (1971): Kostrové hroby v Némčickách. *Přehled výzkumů 1970*, 58–59.
- Stloukal M. (1973): Antropologický posudek o středověkých kostrách z Némčiček. *Přehled výzkumů 1972*, 93–94.
- Stloukal M. (1977): Kostry ze záchranné akce ve Slavkově (okr. Vyškov). *Přehled výzkumů 1975*, 89–91.
- Svoboda M. (2010): Osudy města v raném novověku. In: *Hustopeče. Město uprostřed jihomoravských vinic*. Hustopeče 2010, 171–285.
- Škojec J. (1997): Archäologische Fundstätten und Funde im „Hinterland“ des Burgwalls von Mikulčice I (Katastralgemeinde Hodonín, Lužice, Mikulčice, Moravská Nová Ves). In: L. Poláček (ed.): *Studien zum Burgwall von Mikulčice II*, Brno, 343–397.
- Štěpánková A. (2023): *Mezi strachem a přijetím. Novokřtění a předbělohorská Morava*. Disertační práce (FF MU), Brno.
- Štůra P. (2001): Veselí nad Moravou. *Přehled výzkumů 2000* 42, 256.
- Tejral J. (1977): Zachraňovací výzkum v písečnicku u obce Ladná (okr. Břeclav). *Přehled výzkumů 1975* 20, 43.
- Trampota F. (2019): Hustopeče (k. ú. Hustopeče u Brna, okr. Břeclav). *Přehled výzkumů* 60(2), 265.
- Triggs-Raine B. – Dyck T. – Boycott K. M. – Innes A. M. – Ober C. – Parboosingh J. S. – Botkin A. – Greenberg C. R. – Spriggs, E. L. (2016): Development of a diagnostic DNA chip to screen for 30 autosomal recessive disorders in the Hutterite population. *Molecular Genetics & Genomic Medicine* 4(3), 312–321. <https://doi.org/10.1002/mgg3.206>
- Unger J. (1973): Objev novokřtěneckého hřbitova u Přibic (okr. Břeclav). *Přehled výzkumů 1972* 17, 89.
- Unger J. (1984): Novokřtěnský hřbitov v Mikulově. *Jižní Morava* 20, 258–260.
- Unger J. (1990): Wiedertäuferfriedhof in Šakvice (Bez. Břeclav). *Přehled výzkumů 1987*, 81.
- Unger J. (1991): Wiedertäuferfriedhöfe in Südmähren. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 7, 129–132.
- Unger J. (2020): Židovský nebo novokřtěnský hřbitov ve Veselí nad Moravou. *Malovaný kraj* 56/3, 5.
- ÚAPP Brno (2018): Výroční zpráva 2017. Brno: Ústav archeologické památkové péče Brno, v.v.i.
- Vargová L. – Horáčková L. – Vymazalová K. – Svoboda J. (2013): Paleopathological Analysis of Skeletons from the 16th and 17th Centuries (Veselí nad Moravou, Czech Republic). *Anthropologie* 51(3), 397–408.
- Vargová L. – Horáčková L. – Vymazalová K. – Svoboda J. (2014): Inflammatory changes of skeletons from the 16th to 17th century in Veselí nad Moravou, Czech Republic. *Journal of Paleopathology* 24, 39–49.
- Vermouzek R. (1994a): Provoz na dobytčí cestě. *Jižní Morava* 30, 59–63.
- Vermouzek R. (1994b): Dobytčí trhy v Hustopečích. *Jižní Morava* 30, 277–280.
- Winkelbauer, T. (2008): Die Vertreibung der Hutterer aus Mähren 1622: Massenexodus oder Abzug der letzten Standhaften? In: J. Bahlcke (ed.): *Glaubensflüchtlinge. Ursachen, Formen und Auswirkungen frühneuzeitlicher Konfessionsmigration in Europa*, Berlin, 207–233.
- Wiswedel W. (1937a): Gabriel Ascherham und die nach ihm benannte Bewegung I. *Archiv für Reformationsgeschichte* 34, 1/2, 1–35.
- Wiswedel W. (1937b): Gabriel Ascherham und die nach ihm benannte Bewegung II. *Archiv für Reformationsgeschichte* 34, 3/4, 235–262.
- Wood J. W. – Milner G. R. – Harpending H. C. – Weiss K. M. (1992): The Osteological Paradox—Problems of Inferring Prehistoric Health from Skeletal Samples. *Current Anthropology* 33(4), 343–370.
- Zeman J. K. (1967): *Historical topography of Moravian Anabaptism*, Goshen. (reprint *Mennonite Quarterly Review* 40 (1966), 226–278 a 41 (1967), 40–78, 116–160.
- Zemek, M. (1980): Habáni na jižní Moravě II. (1561–1622). *Jižní Morava* 16, 54–89